

Документи

УДК: 94:929(477) "192/193"

СПОГАДИ ІВАНА ОЛЕКСІЙОВИЧА МАРЧЕНКА

Через призму спогадів професора Івана Марченка розкриваються історичні події в Україні з початку ХХ ст. до 1941 р. Наводяться цікаві дані про відомих політичних діячів епохи, зокрема – про М. І. Міхновського.

Ключові слова: війна, революція, більшовизм, національно-патріотичне самовизначення.

Від упорядника

Спогади Івана Олексійовича Марченка (1892-1968), які пропонуються читачу, були написані у 1945-1946 рр. в таборі українських біженців у м. Гайденау (Німеччина), де їх автор, професор і доктор математики, як емігрант з України, перебував після закінчення Другої світової війни. Через призму власної біографії автор описує події в Російській імперії в останнє десятиліття її існування (на ці роки припадає юність автора і його навчання в Санкт-Петербурзькому університеті), характеризує драматичний перебіг Першої світової війни, у якій І. Марченко брав безпосередню участь, аналізує ключові етапи Української революції, показує боротьбу української інтелігенції за національні ідеали і самозбереження в трагічних умовах комуністичного тоталітаризму 20-30-х років ХХ століття.

Разом з тим, на тлі широкої панорами суспільно-політичного життя України віддзеркалюються складний і суперечливий процес формування національної самосвідомості їх автора – за походженням українця, який, за його визнанням, до 1917 р. був «російським патріотом» і лише з початком Української революції став переконаним прихильником української національно-державної ідеї. Невипадково своїм спогадам автор дав промовисту назву: «*Корені мого патріотично-національного самовизначення*».

У своїх спогадах автор згадує про відомих в Україні освітян, вчених, політичних і громадських діячів, з якими йому доводилося зустрічатися.

Деякі з них справили значний вплив на формування світогляду І. Марченка. Особливо багато уваги в спогадах приділяється видатному діячу українського національно-визвольного руху кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Миколі Міхновському, з яким І. Марченку 1922-1923 рр. довелося працювати на Кубані в Українському педагогічному технікумі, а на початку 1924 р. – перед його смертю, спілкуватися в Києві. Миколу Міхновського Марченко називав «своїм вчителем». «Кубанський» і останній, «київський» період в житті М.І. Міхновського в історичній літературі описаний дуже слабо і будь-яка нова інформація про нього має спогади про нього має важливе значення для реконструкції біографії цього діяча.

Рукопис спогадів Івана Марченка в чотирьох зошитах зберігався у його сина Богдана в м. Лестері (Англія). Зошити передала для переписування онука Наталка Марченко-Романець у Києві. Перепис здійснили працівники Української видавничої спілки імені Ю. Липи з дотриманням правопису автора. Переписаний текст перевірили Андрій Гайдамаха і Віктор Рог.

У підготовці рукопису до опублікування брав участь колишній директор Сумського обласного державного архіву Г.М. Іванущенко, який надав додаткові матеріали про життєвий шлях І.О. Марченка.

Ф. Г. Турченко

І. О. Марченко

КОРЕНІ МОГО ПАТРІОТИЧНО-НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Батьки мої мали суто українське походження. Батько мій походив з міщан м. Переяслава, що згодом перетворилися в досить заможний купецький рід. Дід мій по батькові був Переяславським міським головою. Дід мій по матері Ушацький походив з стародавнього священицького роду й був протоієреєм і благочинним у містечку Горошине над Сулою.

Батько мій закінчив Київський університет, в молоді роки часто змінював місце мешкання й був сільським лікарем у Мінській, Саратовській, Віленській, Волинській губерніях. Отже, народився я в місті Паричі в Мінській губернії 1 листопада (стар. ст.) 1892 року.

Мати моя мала високу освіту, закінчила Високі жіночі курси в Києві й з 1905 року почала викладати в м. Полтаві, де вчилися я і сестра, де згодом улаштувався й мій батько, й це ми оселилися на стало, купивши там у 1910 році високий привітний будинок на Крестовоздвиженській вулиці з досить великим старим садом і з чудовим краєвидом у бік монастиря.

З самого дитинства аж до 1910 року щоліта ми гостили 2-3 місяці у мого діда по матері протоієрея Ушацького в Горошиному. В селі, розміщеному на 35 км од ближчої залізничної станції, серед чудової, розкішної природи над поетичною, тихою, немов сонною Сулою, рясно зарослою водяними рослинами. Збиралось там нас багато молоді, моїх двоюрідних братів і сестер. До діда мого приходило по різних справах багато людей-прихожан, але якось так виходило, що з місцевою селянською молоддю ми не водили компанії й не бавилися з ними. Звичайно, ми вільно розмовляли з ними сільською українською мовою, але в родині нашій і в усій дідовій господі панувала російська мова. Не було якогось протиукраїнського постановлення, але якось мов би цілком природно виходило, що ми в своєму родинному колі розмовляли російською мовою. До того ж до 1902 року і мій батько, і мої два дяді служили поза межами України і жили там у цілком неукраїнському оточенні.

Ввечері дуже часто хором співали пісні, майже виключно українські, й це не видавалось дисонансом, не порушувало загального російського виховного тону.

З 1903 по 1909 рік я вчився в Полтавській реальній школі, а з 1905 року там поселилась і вся наша родина. І про ті часи скажу, що у нас у родині не було антиукраїнського постановлення, а просто ми в цьому відношенні були індиферентними. Бували в російському і в українському театрі, але мені більш до душі був російський, а український видавався мені примітивним порівняно з російським.

В реальній школі вчилися переважно діти, що походили з середньої суспільної верстви. Українських спеціальних симпатій чи спрямовань серед моїх товаришів цілком не спостерігалось. І тут, як і у нашій власній родині в цьому відношенні, був цілковитий індиферентизм. Пам'ятаю, ми відчували, що в духовній семінарії серед учнів-семінаристів є якісь спеціальні українські спрямування, але у нас панувало дещо погордливе ставлення до семінаристів як до осіб культурно нижчих від нас, а це і захищало нас від будь-яких ідейних впливів з їхнього боку.

Загальна активна зацікавленість політичним життям прокинулася у мене досить рано. Перше зацікавлення світовими подіями було вже в 8-9 років (англо-бурська війна), а починаючи з японської війни, я вже щоденно переглядав часопис, причому круг моєї зацікавленості ступнево ширився. Я, очевидно, не міг не чути, що є українські часописи, але, мабуть, аж до 1917 року я жодної української газети не читав і української літературної мови не знав ні в розмові, ні в письмі. Українські проблеми в цілому якось попадали в мене у сліпу точку.

В родині у нас панували консервативні настрої, які були характеристичними й для мене особисто. Ні тоді, ні пізніше в університеті у мене не виявлялось жодних симпатій і нахилів до модних тоді соціалістичних теорій, і я, хоч і був у середній школі ще дуже молодим (закінчив реальну школу в 16 років), не соромився заявляти про таке своє політичне спрямування.

В середній школі у мене виразно визначилися неабиякі математичні здібності. А з другого боку, великий нахил і зацікавленість у бік гуманітарних дисциплін — літератури й історії. Я багато і вдумливо читав майже виключно російську літературу, але помітних успіхів в гуманітарних науках не виявляв. Я багато труду, наполегливості приділяв письмовим домашнім завданням («Сочиненням») з російської літератури, але у мене не виробилась простота, щирість і безпосередність у висловлюванні своїх думок, і це йшло на шкоду написаному мною. Писав я з дитячим нервовим напруженням, не слідував сліпо за шаблоновими поглядами й формуваннями, але викладав це в досить штучній формі, й я не дивуюсь, що діставав тільки посередні оцінки за свої твори, хоч взагалі був одним з кращих учнів у класі. Тепер бачу, що це пояснювалось ще і тим, що я був дуже молодим, наймолодшим у класі, і духовно ще був мало сформованим. А все це з свого боку підірвало мою певність у собі в галузі гуманітарних наук. З жалем я казав собі, що у мене, в моїй натурі, не-

має даних для успішного розвитку в цьому напрямі, й я вирішив, що мушу йти тим шляхом, який вказують мої виразні й видатні здатності до математики.

Слід відзначити, що вже в той час у мене ясно визначилась ідеалістична настроєність, а не матеріалізм, і мене ніяк не вабили технічні галузі, навіть була виразна нехоть до цього. Тому я одмовився од інженерської кар'єри й вирішив вступити на математичний факультет університету в перспективі бути викладачем математики або науковою діяльністю.

Для цього мені треба було здати окремих іспит з латини за курс гімназії. Батьки не схвалювали моїх намірів, хотіли, щоб я був інженером. Але тоді, в 15 років, я виявив високий ступінь самостійності й рішучості й без всякої сторонньої допомоги, цілком самотужки за рік простудював латину за повний гімназійний курс, склав при гімназії іспит і, таким чином, мав змогу вступати до університету.

Природним для мене, полтавця, було вступити до одного з ближніх університетів, до Харківського чи Київського. Але національні проблеми для мене тоді не існували, й я вирішив вступити до одного з «кращих», столичних університетів і вступив до Петербурзького університету на математичний факультет восени 1909 року.

В університеті здатність до математики не зрадила мені. Я з успіхом засвоював високі математичні науки і без значного напруження закінчив університет через 4 роки, в 1913 році, з дипломом першого ступеня. Я, 16-літній хлопчик, сказав собі, що в високій школі вже «годі бавитися», не можна розкидатися й розбивати свою увагу на різні галузі. Треба вже зосереджено присвятити себе поглибленню свого знання на вибраній галузі. Й на першому курсі університету я не пропускав жодної лекції з математики, дома сидів тільки над математикою, здається, нічого не читав, крім математичних книг, і як розривка колись раз на два тижні грав у преферанс у знайомій компанії студентів. Кажу собі тепер, що це був найубогіший змістовно рік мого життя.

На другому курсі вже пішло інакше. Під деяким впливом мого товариша Колі Сокальського я почав одвідувати лекції й на інших факультетах, почав знову цікавитись літературою, багато читав, досить часто бував у театрі.

На третьому курсі я почав регулярно одвідувати ряд лекцій з історико-філологічного факультета логіку, психологію, філософію, російську історію, російську літературу, лекції і практичні заняття з педагогіки й психології. Мені це було неможливо сполучувати з відвідуванням математичних лекцій, я став пропускати математичні лекції, а пізніше перестав зовсім їх відвідувати. Я казав уже собі, що помилився в своєму вирішенні, вступивши на математичний факультет, що треба слідувати не за своїми здатностями, а за своїм внутрішнім голосом, за своїми душевними й духовними потягненнями що є вирішальним. Я вирішив змінити свій фах і піти по гуманітарному відділу, закінчити історико-філологічний факультет. На щастя (кажу я тепер), у мене взяв верх голос здорового практицизму: «Раз почав діло, треба закінчити», сказав я собі. Я вирішив закінчити математичний факультет, а тоді (мені ж буде тільки 20 років!) вступити на філологічний факультет.

Я продовжував регулярно відвідувати цікаві для мене лекції на історико-філологічному факультеті, часто (до 10 разів на місяць) бував у театрі, читав багато російської й чужоземної літератури, дуже активно брав участь у громадському житті (Полтавське землячество), мав уже багато знайомих курсисток і в той же час так розпланував свій робочий час, що весь час успішно складав іспити по курсу математики. Мої математичні здібності таки не зрадили мені. В кінці четвертого курсу успішно склав державні іспити і закінчив у 1913 році математичний факультет.

Хоча мої батьки і не дуже схвалювали це, але погодились, щоб я вступив на історико-філологічний факультет, на якому я і був один рік до війни 1914 року. Рік цей приніс мені немало розчарувань. Перед тим я одвідував на історико-філологічному факультеті ті лекції, що мене найбільш цікавили, й слухав найталановитіших лекторів. Тепер же мені на 1-му курсі довелося взятися за фонетику, морфологію, порівняне мовознавство, грецьку мову що мені було мало до душі. Все-таки я працював сумлінно. В той рік я написав кандидатський твір із математики, склав іспит з грецької мови й ще один іспит. Війна перервала мої заняття, але, якби цього не було, чи закінчив би я історико-філологічний факультет? На це питання я не можу собі дати виразної відповіді.

Який був ідейний зміст цього петербурзького періоду мого життя? Дуже багато читав. Пригадую, що сильне враження справило на мене «Без догмата» Сенкевича. Глибокий вплив справляв на мене Байрон, якого я читав у розкішному виданні «Брокгауза і Єфрона». Я не тільки читав нових авторів, а багато перечитував і знову переживав тих, що читав раніше. Цілковито заповнив мене Достоевський, твори якого завжди мав при собі й персонажі якого були для мене немов живими, немов близькими знайомими. Особливо імпонували мені Ставрогін («Бесы»), Іван Карамазов, кн. Мишкін, Раскольников (я вважав, що примусивши покаятися в кінці, Достоевський принизив його), Свідригайлов. Читав докладно і «Дневник писателя» (вразив мене «Сон смешного человека»). Велике враження справив Мерезковський «Лев Толстой и Достоевский». Перечитав і «Вой-

ну і мір» князь Андрей був і тоді, і пізніше моїм найулюбленішим героєм, а філософія Толстого і в «Войні і мирі», і взагалі завжди була мені відразливою.

Не пам'ятаю точно, в які саме роки я почав писати щоденник, вів його регулярно й багато вписував. Писав я, твердо кажучи собі, що нікому не показуватиму щоденника, й цього дотримався. Завдяки цьому писав щиро, без всякої пози і штучності, безпосередньо й правдиво записував свої думки. Я гадаю, що цей щирий самоаналіз багато сприяв моєму ідейному, інтелектуальному розвитку. Сприяв він і розвитку мого стилю писання – позбавився я тої штучності і вимушеності, що були характерними для мого попереднього писання в середній школі. Для моєї теперішньої журналістської діяльності тодішнє писання щоденника було гарною школою. Щоб уникнути небезпеки прочитання мого щоденника ким-небудь, я не брав його з собою до Полтави, він лишався в Петербурзі й там і загубився – шкода! Влітку я листувався, писав довжелезні листи (10-20 стор. ???¹) (не любовні) моїм приятелькам-курсисткам – це теж удосконалювало стиль мого письма. Адже коли у 1913 чи 1914 невеликим гуртком студентів і курсисток ми випустили три чи чотири числа аматорського журналу «Досуги», в якому мої твори, оповідання, психологічно-філософські розвідки новели находили високу оцінку слухачів і за своїм змістом, і за виробленість стилю. На жаль, і ці журнали загубилися.

Притаманний мені нахил до громадсько-політичної діяльності найшов вихід в діяльності у Полтавському землячестві, яке серед студентів університету налічувало тільки 10-15 членів, але засідання якого проходили жваво й навіть бурхливо. Була там якась і боротьба, і «опозиція», хоч ні загальнополітичних, ні національних моментів у це цілком не вносилося. Пам'ятаю, що саме в час мого готування до державних іспитів, що вимагало від мене великого напруження, ходом наших землячеських подій я був «примушений» взяти на себе головування в землячестві й приділяв цьому головуванню немало часу. Пізніше я два чи три рази організував «родинні вечірки» Полтавського землячества. Там були танці, ігри, співали українські пісні, але все-таки національно-український елемент у ці ігри цілком не вносився.

Я передплачував часопис, кадетську «Речь», і жваво цікавився політичним і міжнародним життям. Мислив і розвивався як російський інтелігент і був свідомим російським патріотом, вважав неминучість збройного удару Росії з Німеччиною. До жодної політичної партії не належав, але був досить «право» настроєний, правіше навіть, ніж кадети, найбільше симпатизував, здається, «октябристам».

Оскільки ж на поверхні студентського життя фігурували переважно соціалісти й навіть «кадети» були дуже мало репрезентовані, то в студентській громаді я не находив собі однодумців. Але, з другого боку, студенти-«академісти», що з'являлись в університеті в шикарних сюртуках і тримались як якісь панки – до їх у мене теж чомусь не лежало серце.

В 1910 році восени в зв'язку з смертю Льва Толстого в університеті почалися хвилювання. Пішов я вперше на загальну студентську «сходку» в великому актовому залі. Йшов з нехиттю, й претенційні мітингові промови лідерів с-д і с-р, яких тоді вперше побачив, не доходили до моєї душі, видавались мені аляпуватими й відразливими. В кінці цієї першої досить мужньої сходки було запропоновано заспівати «Вечная пам'ять». Пам'ятаю, що цей масовий спів двох-трьох тисячної громади, що в закритому помешканні відбивався потужною луною, несподівано захопив мене. Я відчув якусь насолоду розчинитися в цій величезній громаді й млосно віддавався цій насолоді, відчуваючи, що губив у ній свою індивідуальну свідомість.

Незабаром у зв'язку з розстрілами робітників на золотих Ленських родовищах у Сибіру ці студентські хвилювання відновилися й набрали ширших і гостріших форм. Тепер я був на всіх сходках, мене вабив потужний спів «Вічної пам'яті», «Ви жертвою пали» і інших революційних пісень. Мені взагалі приємно було почути в великій, потужній організованій акції, хоч свідомість моя і не зраджувала мені й я не солідаризувався з цілями тої акції, оскільки я її розумів. Мене, 18-літнього юнака, вабили нові, ще не відчуті раніш переживання, які були такими складними. «Товарищі на вулиці» почулося в кінці сходки – й я вийшов разом з великою юрбою й великим натовпом, взявшись під руки, співаючи революційні пісні, ми пішли до Миколаївського мосту. Зупиняли трамваї – на нас з розгону напірали кінні жандарми з оголеними шаблями, тіснили, роз'єднували нас; ми знову з'єднувались, знову йшли, співали.

Було приємне, радісне збудження, хоч я не знав куди ми йдемо, з якою метою... Біля Миколаївського мосту великий наряд жандармів притиснув увесь натовп до боку вулиці, щільно оточив. Після якихось безладних переговорів нас звільнили, й усі розійшлися додому в піднесеному настрої, немов виконавши якесь важливе завдання...

---

¹ Тут і далі знаки запитання поставлені автором спогадів

На якусь неділю була призначена загальноміська демонстрація на Невському проспекті. Пригадую, я дуже жалкував, що вийшов з дому запізно й поліція вже нікого не пропускала через мости, й я не зміг взяти участь у цій демонстрації, на якій діяли вже й козаки з піками.

Після різдвяних вакацій становище ще більше загострилося. Сходки були заборонені, й коли сходка таки була скликана, в університет була введена поліція, що стояла на всіх сходах і перевіряла документи при вході.

Була призначена летюча сходка в коридорі для проголосування резолюції с-д і с-р про проголошення «активного» страйку. Вискочив хтось на вікно. «Товарищі, хто за?» підвелось море рук. «Хто проти?» тільки 7 рук піднеслось, і моя в тому числі. Але своєрідна логіка після того я приймав активну участь у зриванні лекцій. Раз прийнята ухвала, то треба переводити її в життя.

І на другий день я брав участь у зриванні лекцій, вриваючись з натовпом у аудиторію й вимагаючи припинення лекцій. О 12 год. на лекції Пергамиста (?) аудиторію заповнили «академісти» в сюртуках, виявляючи бажання слухати лекцію. Величезний натовп посунув зривати ввійшла поліція й арештувала біля 500 студентів, яких потім виключили і тільки через два роки знову прийняли. Я зривав лекції в другому корпусі й тільки тому не попав у їх число...

У наступні дні зривали лекції, вкидаючи в аудиторію вонючі хімічні речовини, сірковий водень тощо. Мене вже це не цікавило й, дисципліновано ко рючись ухвалі, я поїхав додому, до Полтави, й лишився там до осені, хоч багато активних страйкарів потім повернулись до занять і склали іспити. У наступні роки, 1911-1914, аж до війни академічне життя в університеті не порушувалось.

У ті студентські роки я жив повнокровним життям, зацікавленість моя була широка. Я півроку працював, наприклад, у студентському християнському гуртку. І в той же час для мене це є дивним і незрозумілим щодо національного самоусвідомлення я був не те що байдужим, пасивним чи ворожим, але цілковито індиферентним. Одмічу тільки такі моменти. Якось у студентській читальні видавець книжок, довідавшись, що я українець, дав мені для прочитання скорочений «Кобзар» і вірші Олеся. Я не відчував себе в праві відмовитися, говорячи з тим студентом, намагався розмовляти українською мовою, що виходило у мене досить незграбно. Але... не відчував жодного пориву до читання цих книжок, до придбання інших, все мені не було для цього часу... Ще один можна тільки відзначити момент в поїзді з Полтави до Петербурга якось їхав у тому ж вагоні якийсь українець з Катеринослава вже старша людина. В розмові з іншими студентами (я не брав активної участі в розмові) він казав про високу культурність українського народу в колишні часи, про Гадяцьку умову гетьмана Виговського, що передбачала заснування на Україні двох університетів. Ця розмова зробила на мене більше враження, після того тижнів два у мене була думка поважно присвятити увагу українському питанню, але тепер ніщо не спонукало до поглиблення й підсилення того мого настрою й задуму, й незабаром і та зустріч відійшла у забуття.

Моїми ближчими товаришами в Петербурзі були полтавці, але і між нами українська проблема не трактувалася, а дівоче наше товариство це були переважно курсистки-росіянки.

Несподівано прийшла війна 1914 року влітку, коли я перебував на вакаціях у Полтаві. В той час я (мені був 21 рік) був оформленим, послідовним російським патріотом, вірив, що Росія, ведучи цю війну, виконує важливу світову місію. Я цілком поділяв патріотичний ентузіазм, який охопив тоді усі шари суспільства, з щирим запалом брав участь у патріотичних маніфестаціях.

Голос чести, голос морального обов'язку владно казав мені, що і я мушу йти на війну, хоч до того часу військова професія мене ніколи не вабила. Я не казав, що мушу йти на війну, щоб допомогти справі війни, я ж розумів чудово, що я один, необучений вояк, серед мільйонів інших, буду тільки незначною піщинкою в морі... Але «чесність з собою» говорила мені, що я повинен брати участь у загальній жертві. Якщо мільйони людей, обтяжених родиною, залишаючи дома малих дітей, ідуть на жертву, на смерть, добре і не усвідомлюючи, за що вони воюють, то яке право маю я залишатися в тилу, я молода людина, неодружений, який обстоює конечність цієї війни? Я б потім втратив би повагу до себе, якби тепер поставився по-обивательськи й скористався хоч би й законною можливістю уникнути цих небезпек так в основному мислив і почував я, коли вирішував добровільно йти в ряди війська. Повторюю, що свою участь у війні я трактував не як реальну допомогу загальній справі, а як жертву, як готовність свою іти назустріч небезпеці, назустріч смерті. Тому я й не думав про те, щоб іти на війну офіцером, тим більше, що виучка на офіцера вимагала немало часу, відтягала, може, до кінця війни (багато хто тоді сподівався, що війна закінчиться через декілька місяців) мою жертву, яку я вважав своїм обов'язком принести, щоб вдоволити голос мого власного сумління. Тому я вирішив, що піду добровольцем у діючу армію звичайним солдатом. Я знав, наскільки болючим буде моє вирішення для моїх батьків, особливо для мами, й нічого і не казав їм, щоб не збільшувати їхньої муки. Я мав наречену, яку ніжно кохав, я переконав її (чи вона робила вигляд, що була переконана, знаючи, що не в силі змінити мого вирішення), що й на-

ше майбутнє щастя буде неповним, якщо я тепер чинитиму не так, як наказує мені голос честі й сумління.

Вже скоро після проголошення війни пішов я до військового начальника в Полтаву зголошуватись як доброволець. Він... безцеремонно відпровадив мене, кажучи, що прийому добровольців немає, що вистачає людей і без нас... Доводилось скоритись перед фактом. У вересні поїхав до науки в Петербург. Там довідався, що прийом добровольців таки проводиться, й скоро записався до війська. Призначили мене до одного з полків другочергової дивізії, що перебувала ще в Петергофі (біля Петербурга). Тільки біля місяця проходили там виучку, і вже 20 жовтня поїхали ми на Південно-Західний фронт до Галичини, до Львова. Цілий місяць ішли ми похідним маршем на Захід, майже до Кракова, де вперше включились у бої. Через декілька днів під час атаки на австрійців я був легко ранений кулею в плече. Більш ніж місяць перебував я у шпиталі в Черкасах, а потім у Одесі.

В цей перший період не раз відчував я незручність перебувати в повній підлеглості некультурному унтер-офіцеру чи якомусь юнаку офіцеру тому тепер я з охотою скористався можливістю вступу до військової короткотермінової школи, й після 4-х місяців навчання я в травні 1915 року був уже прапорщиком. Після короткого перебування в загальному полку в липні я вже знову був на фронті біля Холма в 56-й дивізії і брав участь у боях. У січні 1916 року я був підпоручиком і командиром роти. На кінець війни на осінь 1917 року був я штабс-капітаном і командиром батальйону. В 1916 році я був важко ранений в груди скалком шрапнеля, але після півторамісячного перебування в шпиталі оправився. Отакий є короткий перебіг мого перебування в діючій армії.

Пригадую моє «бойове хрещення». Наша «цепь» темної ночі йшла лісом. Раптом перед нами знялась ракета. Всі впали, почали повзти, я теж разом з усіма. Страху я жодного не відчував, але в заклопотаності й недосвідченості загубив при цьому свою рушницю, яка була «на ремні». У цілковитій темряві не міг я її знайти. Вразило це мене надзвичайно, й я був страшенно засоромлений. Свистіли вже кулі, солдати копали шанці, а я ставав у весь зріст, маючи одне щире бажання, щоб мене було вбито... а кулі минали мене. На моє «щастя», почув я, що вбито солдата нашої роти, швиденько побіг, взяв його рушницю й тим не вважав уже себе знечеченим... Може, з цієї причини я надалі цілком байдуже ставився до свистіння куль, не відчуючи жодного страху чи навіть хвилювання. Тільки значно пізніше не з страху, а з холодного роздуму я прийшов до того, що не варто без потреби наражатися на небезпеку, але завжди мав репутацію хороброго солдата, а потім офіцера.

Я завжди не зносив вигляду крові. В житті я ніколи курки не зарізав, не був мисливцем, і мене це не вабило. Ідучи добровільно на війну, я вважав, що жертвуватиму своїм життям мені і на думку не спадало, що я сам когось убиватиму. Коли ще на первісному навчанні я почув, що не можна стріляти навмання, а тільки по виразних живих цілях мене це немало збентежило. Але в бойовій обстановці все обійшлося гаразд... Я сам наражався на небезпеку й з спокійним сумлінням, не вагаюсь, стріляв і сам. Один раз при бою на короткій віддалі в лісі я стріляв на відстані якихось 50-100 кроків і запевне влучив одного чи двох. Тут безпосередній інстинкт боротьби опановував усім.

У постійних незручностях і втомі, у кризі похідного й бойового життя первісний патріотичний ентузіазм скоро вивітрився, але натомість з'явилося почуття обов'язку й дисциплінованості. Я почував, що треба вести розпочату справу до кінця. До самого кінця я не намагався й не думав про те, щоб якось відійти від небезпеки й улаштуватись десь на тилівій службі. Навіть і в останній стадії війни я був невдоволений, коли в час боїв опинявся в резерві, а не на передовій лінії.

Цей період, 1914-1917 рр., був надзвичайно убогим щодо мого ідейного розвитку. Весь час я майже нічого не читав, бо не мав жодної змоги діставати книжки. Навіть і часописи потрапляли до нас нерегулярно й з великим запізненням. Серед офіцерів нашого полку не було й людей, зближення з якими було мені цікавим і залишало у мене якийсь глибинний слід. Єдиним винятком хіба був поручик Федоров, купець-старообрядець з Москви, з яким у нас створились інтимніші відносини й іноді точились досить жваві й цікаві дискусії. Але зближення з ним припадало вже на останні часи війни на часи революції 1917 року, коли розвиток подій взагалі вніс багато нового в наше фронтове життя.

Взагалі ж ці чотири роки я пройшов гарну науку життя гру бою, неприкрашеного звичайними умовностями, суворого в своїх витоках, часто брутального. Груба лайка у нас висіла в повітрі. Майже весь час після 1915 року я командував ротою, був необмеженим володарем двох сотень людей, яких міг карати, міг посилати на смерть. Дисципліна в моїй роті була, хоч я за весь час ні разу грубо не лаявся, ніколи ні одного з моїх солдат не вдарив (але «під ружьом» ставив не раз). Солдати мене поважали і слухались, поважали мене й інші офіцери. Командир полку казав: «Поручик Марченко храбрій офіцер, але все-таки цілком цивільна людина». Після цих років я вже не був мрійним, ентузіастичним юнаком, яким пішов на війну, я вже був випробуваним життям чоловіком, але важкі й непривітні обставини фронтового життя внутрішньо не зламали й не зігнули мене і

після того я лишився цілною, ідейно спрямованою, здатною на високий душевний порив людиною.

Російська революція на початку березня 1917 року прийшла для всіх нас цілковито несподівано. Правда, ми всі відчували, що політично-моральний стан у країні і в армії підупав. Улітку 1916 року спочатку успішний Брусилівський наступ потім заломився, й подальші наступи принесли тільки колосальні людські втрати й не дали більш-менш помітних успіхів. Ми знали про харчові труднощі в тилу. Військові частини на фронті теж діставали недостатнє й недоброякісне харчування, що викликало вияви невдоволення з боку солдат. Нарешті, в грудні 1916 року полк нашої дивізії відмовився йти на позиції розстрілом декількох головарів, зміщенням командира полку, начальника дивізії й корпусу й одночасно покращенням харчування цей непослух було ліквідовано й був відновлений лад. Тоді-то командиром нашого 34-го корпусу було призначено генерала П. Скоропадського. Він декілька разів приїздив до нашого полку, скликав усіх офіцерів і в простій, дружній і в той же час поважній формі виголошував свої поради й постановлення, справляючи на нас надзвичайно гарне враження. Через декілька місяців, щось у квітні чи травні 1917 року, наша дивізія була вилучена з 34-го корпусу. Нечувана досі річ генерал П. Скоропадський приїздив до нашого полку попроситися, знову скликав усіх офіцерів і промовляв до нас, залишивши по собі незабутній гарний спогад.

Отже, не дивлячись на ці тривожні ознаки, революція для нас була цілковитою несподіванкою. Вперше сигналізували нам про це німці бомбометами вони кинули нам прокламації, в яких на якійсь мові писалося: «В Петрограді учинилась ворохобня...» Слідом за цим були прислані нам накази. «Выполняя безропотно священную для нас волю Помазанника Божьего...» починав свій наказ командир армії генерал Гурко. Вітали всі ми призначення Верховним Головнокомандувачем великого князя Ніколая Ніколайовича. Через декілька днів довідались про його усунення... Я особисто й усі офіцери нашого полку з самого початку поставились до революції й до подальшого розвитку подій з виразною резервою. З непокоєм дивились вперед, боялись «поглиблення революції». Не подобався нам запобігливий тон, з яким міністри Тимчасового уряду звертались до нас, до перших «Советов рабочих и солдатских депутатов».

Я особисто великі надії покладав на першого військового міністра А. Гучкова, який і раніш чомусь імпував мені. Демісію його й призначення Керенського зустріли ми з непокоєм. Утворився Совет в нашому полку. «Цивільні люди», Федоров і я, ставали тепер визнаними репрезентантами офіцерів полку і від них були обрані до Совету, на якому демагогічно верховодив прапорщик Куліш.

1 травня полк на чолі з командиром проходив церемоніальним маршем перед червоним прапором. Командир полку і начальник дивізії виявили тенденції загравати з солдатами, запобігаючи їхньої ласки, і були не від того, щоб «одвести душу» на офіцерах. Одна з образ командира полка: «Не забувайте, що ви дістаєте гроші», — викликала гостру реакцію офіцерів, які організовано подали заяву [...] до начальника дивізії. Наслідком цього було усунення попереднього командира полку, якого дуже не любили всі і офіцери й солдати. Це піднесло авторитет офіцерів в очах солдатів і було благойдійним для подальшого розвитку подій у нашому полку.

При штабі Армії було скликано з'їзд офіцерів, на який я їздив делегатом. Це була задумана спроба організації здорових сил порядку, на які можна було б спиратися в протидії «поглиблення революції». Але не вистачило сміливості до кінця оформити цю справу, яка так і лишилась половинчастою. На полковому Советі мене за участь у цьому з'їзді нищівно атакував Куліш, що дещо підірвало мій авторитет серед солдат. Наслідком цього було лише те, що я zorganizував колектив офіцерів у нашому полку, який обрав комітет, якого я був головою, це мало деяке значення пізніше.

А революція все-таки «поглиблювалась», що непокоїло всіх. Єдиним радісним моментом було, коли я в Станіславівському театрі у вщерт наповненій залі був делегатом (офіцером і солдатом) від частини VIII (якщо не помиляюсь) армії. Йшлося про заповіджений рішучий наступ. Вів збори Філоненко і був генерал Черемісов. Настрій створився винятково піднесений. Всі клялися вирушити в бій з повною рішучістю, щоб потужною перемогою досягти мира й закріпити справу революції. І, дійсно, поступ у цьому районі привів до виразного, недвозначного успіху. Величезні юрби полонених австрійців проходили вулицями Станіслава, був зроблений прорив у глибину на декілька десятків кілометрів, були захоплені Калуш, Галич. В цих боях дуже відзначився наш полк. Але... як ми довідались пізніше, наш терен був єдиним, де наступ російських військ мав успіх. На всіх інших ділянках наступ заломився, перетворився в «братання» й у багатьох місцях навіть спричинився до відступу наших військ. А незабаром унаслідок прориву на північ від нас ми змушені були відступити далеко на схід, залишили і Калуш, і Станіславів, одкотились майже до державного ко-

---

* Тут і далі – пропуски означають нерозшифровані слова рукопису.

рдону, а потім на довгий час наш полк стояв у резерві й ніс гарнізонну службу в Кам'янець-Подільську.

А події розвивались далі, все побільшуючи непокій. Ми читали в газетах про глибокі непогодження в тилу, про розлад між Тимчасовим урядом і Советами, про розлад між Петербургом і Києвом, Петербургом і Новочеркаськом. Відчували зосередження «контрреволюційних сил», організацію «ударних батальйонів», «батальйонів смерті». З нашої дільниці увезли кудись на північ «дику дивізію». Повстання Корнілова, з яким ми, офіцери, мабуть, в душі солідаризувалися, але воно було придушене й ми... солідарувалися з переможцями.

А хмари все густішали. Комедія з передпарламентом. Вибори до Установчих зборів. Ми знову стоїмо на позиціях. Я командир батальйону. Вночі приводять до мене якогось австрійця, що з дурного розуму ще надумався перебігти до нас.

Большевицька жовтнева революція... Перемир'я на фронті. Німці й австрійці не виходять з своїх шанців, а наші заповнили всю українську смугу, й що роблять вони?.. ламають і вкладають у мішки качани пшінки на українську смугу і потім... продають їх селянам, власникам цієї пшінки, що й тепер не мають доступу до української смуги.

У ставці убито Главковерх генерала Духоніна. Новий Главковерх прапорщик Криленко. Наказ про демократизацію армії, про виборність командного складу.

Вперше(?) офіцери нашого полку чинять пасивний, але організований спротив під моїм проводом. Ми ухвалюємо відмовитись від виборів, переходячи в звичайні солдати. На засіданні полкового Совету я заперечую ухвалу й знімаю з себе погони. В нашому полку авторитет офіцерів стояв так високо, що це пройшло гладко, без ексцесів. Я не чув, щоб ще де-небудь офіцери пішли на цей крок. Ми ж усі і тоді, й пізніше були дуже вдоволені, що знайшли й зуміли здійснити гідний вихід з прикрого стану. На позиціях я перебував разом з солдатами в землянках, стояв на посту як рядовий солдат повага до мене анітрохи не зменшилася.

Незабаром я скористався наказом про звільнення з армії вчителів і звільнився. Десь перед 1 січня (стар. ст.) повантажив свої речі, здавши їх у багаж у Кам'янець-Подільську, мішок з деякими речами взяв з собою й поїхав додому. Рух був дуже утруднений. З Коростеня до Тетерева при великому морозі їхав на відкритій платформі, умостившись у військовому возі, в кожусі й валянках.

В Києві на двірці була сила-силенна люду й відчувався стан ненависті. Стояв військовий ешелон, з гарматами, кулеметами. «Куди Ви йдете?» запитав я якогось солдата. «А Вам навіщо знати?» була відповідь, і я далі не розпитував.

Какали, що потяги на Полтаву не йдуть, що десь у районі Гребінки точаться бої. Довідався, що йде потяг на Полтаву через Знаменку, Кременчук. Забрався в товарний вагон, сів у кутку, поїхали... Їхали довго, часто подовгу стояли на станціях. Приїхали до Кременчуку. Туди при нас приїхали большевики. Обеззброїли донців-козаків, що їхали до себе на Дін. Заглядали і у наші вагони... Нарешті поїхали далі й, здається, пізно ввечері 6 січня приїхав я додому так закінчилась моя військова епопея.

І на початок російської революції (як і раніш) я був цілком індивідуальним щодо української визвольної справи. Але українська справа досить скоро набрала широкого розголосу, й я її не міг ігнорувати в своїй свідомості, мусив так чи інакше до неї ставитись. І цілком природно, що початкове моє ставлення відповідало попередньому індивідуалізму й було скептично-ворожим. Я не находив у собі голосу заперечення проти висловів людей з мого оточення, що українці є сепаратистами, що вони підривають загальний фронт, що вони своїми виступами допомагають ворогу. Щось у кінці квітня я їздив у відпустку додому, до Полтави, де українська справа вже жваво трактувалася. Родина наша батьки, сестра ставились глузливо до української справи, як і більшість наших знайомих. Кружляли вульгарні жарти про українську мову: «Самопер попер до мордописні», тощо й я жартував з усіма. Мій двоюрідний брат, викладач духовної семінарії Іван Авраменко, стояв уже твердо на українських позиціях. Пригадую, що за чаєм я казав жартуючи, що мені доведеться запросити його до себе за українську бонну (гувернантку). Був тоді на мітингу кадетської партії (політично немов би найближчої мені) й на цьому мітингу чув виступ і Віктора Андрієвського, лідера українців, як мені казали. Він виступив у дискусії, говорив російською мовою, промовляв твердо й упевнено. Говорив, що у нас цілком відмінні інтереси і прагнення мають Кавказ і Україна. Щодо Кавказу я погоджувався, щодо України ні.

І от тоді-то, в 1917 році, в моєму національному самоусвідомленні стався перелом, який не відразу, але в порівняно недовгий час перетворив мене в виразно визначеного, послідовного, стійкого патріота української національно-державної визвольної справи.

Трьох з половиною річне перебування в діючій армії значно охолодило мій загальноросійський патріотизм, якого ніхто з мого оточення не поділяв. Пригадую, що я не те що соромився, але вважав якимось неумісним і недоречним згадувати перед моїми колегами й солдатами те, що я добровільно пішов на війну. Відчував, що це для них усіх було дивним і незрозумілим. Усі вони в кращому

разі більш-менш добросовісно тягли свою лямку, не кажучи вже про багатьох, що вживали всіх дозволених і недозволених заходів, щоб уникнути перебування на фронті.

Пригадую, якось у моїй офіцерській землянці був молодий прапорщик, українець Холоша, й ще два-три офіцери, й між ними зав'язалась жвава суперечка. Холоша з запалом виступав як український патріот, з гордощами казав про жертвенну героїчну боротьбу українського козацтва під проводом гетьманів проти польського й московського поневолення. Не пам'ятаю в деталях цієї розмови, яка й не була якоюсь жвавою плановою дискусією. Пам'ятаю добре, що мовчав тоді й не включався активно у розмову. Прапорщика Холошу я знав порівняно мало. Він був, здається, сільським народним учителем, й я його невисоко цинив як людину, як інтелект не дуже поважав його. І от, слухаючи його щирі, запальні вислови, я відчував, що заздрю (підкреслення автора Ф.Т.) йому. Мені заздрило було, що він володіє скарбом щирого, здорового, жертвенного українського національного патріотизму, який міг належати й мені, але якого я з моєї власної вини позбавлений.

Коли точно, в якому саме місяці відбулася та розмова, мовчазним свідком якої я був, я не пам'ятаю. Але знаю добре, що саме вона була переломовим моментом у моєму національному самосвідомленні. Після того я вже іншими очима дивився на українську справу. В мені відбувався глибокий процес повернення до своєї нації, який ні в чому зовнішньому не виявлявся, але який був поважним, непохитним і потужним.

Пам'ятаю, що в 1918 чи 1919 році колишнього прапорщика Холошу я випадково зустрів на вулиці в Полтаві, й ми, може, з півгодини розмовляли. Він, здається, вчителював на селі, сказав між іншим, що тепер інакше трактує українську справу, заявив, здається, свої симпатії до українських соціалістів. «А раніш я був крайнім націоналістом, навіть шовіністом...» немов прохаючи вибачення, сказав він мені. «А я тепер є «шовіністом», подумав я. Я і не сказав йому, яку бурю його колишній «шовінізм» збудив у моїй душі...

Пригадую ще другий, пізніший момент. Десь у листопаді чи грудні з ініціативи якогось фельдшера (прізвища не пам'ятаю) на майдані читався Універсал (здається, третій) Центральної ради. Була полкова музика, яка грала якийсь марш, а потім, хочуть й од себе внести, що могла, заграла знаного їй українського гопака. Пригадую, що згаданий Федоров надривався од реготу, кажучи, що цей гопак влучно характеризує ступінь поважності всієї української справи. Вразило це і мене, вразило й те, що очолює й репрезентує українську акцію тільки фельдшер, але я не сміявся мені було це гірко й боляче.

Так на протязі 1917 року ступнево, але непомітно відбувався в моїй свідомості процес національного відродження, духового повернення до своєї нації. Процес цей не визначався певними датами й строками, поки що ні в чому зовнішньо не виявлявся. Поблизу мене не виявилось осередків українського визвольного руху, до яких я міг би прилучитися. Я сам був цілковитим неуком в українській справі, не знав історії України й української літератури, цілком не володів українською літературною мовою й тому не міг наважуватись провадити якусь свою власну акцію.

Але коли на межі 1918 року я їхав з армії до Полтави, то я вже був визначеним українцем, готовим до праці на українському полі й сповнений рішучості інтенсивно на цьому полі працювати.

Але я був цілковито невідготовлений до цієї праці, цілком не володіючи мовою літературною, не маючи знань, що мусять характеризувати свідомого українця.

Й ось характерна особливість мого тодішнього підходу до справи. Я не мав знайомих серед інтелігентської української полтавської громади й я не хотів, я уникав зав'язувати з ними знайомство. Мені невимовно соромно було йти до них таким безпорадним, розмовляти з ними малоросійським жаргоном... Й я з величезною енергією, з запалом і наполегливістю почав самотужки опановувати українську свідомість. Ішов до української книгарні, звертався до продавщиці російською мовою, купував у неї українсько-російський словничок, українську граматику, всі, які були там книжки з українського письменства, української історії. Багато читав, спочатку часто заглядаючи в словник, призвичаювався до літературної мови. Далі намагався вже розмовляти й не мав з ким. Для опанування розмовною мовою почав писати. Написав товсті зошити, якщо не зраджує пам'ять, своїх спогадів про перебування на фронті.

Й за декілька місяців такої наполегливої праці досяг уже поважних успіхів. При нагоді я вже розмовляв українською мовою. В родині у нас панувала російська мова. Пам'ятаю, мама моя, яку ми всі, діти, дуже любили й поважали й яка була душею нашої родини, дуже неприхильно ставилась до мого включення в український визвольний рух: «Українці це ж усі напівінтелігенти, народні вчителі, фельдшери...», похитуючи головою, казала вона. Але я твердо стояв на своєму й почав у нас у родині розмовляти українською мовою, хоч усі навколо говорили по-російськи.

У серпні я подав заяви про працю в українських гімназіях і почав викладати в гімназії ім. Стеценко (директор П.Г. Голобородько) і в жіночій гімназії повітового земства (начальниця Н.В. Дорошенко), включаючись таким чином у коло української інтелігенції. Відзначалось, що я розмовляю і викладаю чистою українською літературною мовою, без русизмів. Деякий час старші

українці ставились до мене дещо недовірливо звідки-то цей новий українець узявся? але незабаром це відпало, й, таким чином, з середини 1918 року я став, так би мовити, повноправним членом української національної громади.

Полтава в ті часи була поважним українським культурним центром, у якому зосередилось чимало українських культурних сил, але вона не була [...] політичним, і політичне життя в ній весь час носило відбиток провінціалізму. Згадуючи минулі часи, відчуваю це виразно й цим пояснюю, що я мало включився в українське політичне життя. Пояснювалось це, безумовно, в значній мірі й тим, що Полтава лежить далеко на схід, що вона рано захоплювалась більшовиками й пізніше звільнялася від них. Політиками ширшого формату в Полтаві, на мою думку, були тільки Віктор Андрієвський і Мартос. Голова Полтавської філії Національного союзу Кость Товкач, що був ідейно-політичним зверхником полтавської української громади, за станом свого здоров'я не міг емігрувати, залишився під більшовиками й при першому, й при другому, й при третьому їх приході, ну, а це мало неминучим наслідком те, що його лінія поведінки була досить лагідною й еластичною, а це в свою чергу відбивалось і на житті всієї української громади.

Коли я приїхав до Полтави в січні 1918 року, вона була вже в більшовицьких руках. Але населення ставилось до цього не досить поважно, вважаючи це якимсь тимчасовим явищем. Та й більшовицькі заправили почували ще себе невпевнено, й не відчувалось якогось виразного політичного курсу в різних галузях життя. Говорили й обурювались проти контрибуцій, ревізій, скаржились на брак продуктів, на великі черги при купівлі хліба. Скоро вже довідались про наступ німців, про захоплення ними Києва, про дальше їх просування. Російські, навіть і протибільшовицькі, кола обвинувачували українців, що вони зрадили, уклавши спілку з ворогом.

Захопили Полтаву німці разом з українською бригадою Нагієва, здається, 30 березня... Пам'ятаю, що я цілком виправдував цю спілку з німцями, але той факт, що три роки з половиною воював проти них, все-таки робив свій вплив. І тепер, і пізніше, аж до їхнього від'їзду, все лишалось у мене почування до них як до ворогів. Правда, мені цілком не доводилось близько з ними стикатися.

Короткий час урядування Центральної ради й уряду Голубовича нічим виразним не врізався в мої пам'яті. Зв'язок з Києвом був погано налагоджений, і ми не дуже знали, що там робиться. Відчувались млявість, безсилля і неумілість державної влади. Продовження політики соціалізації безперечно не відповідало обставинам часу й настроям суспільства й селянства. Відчувалось, що так довго тривати не може, що мусить бути якась зміна. Неприємно вразила неясна історія з банкіром Добрим, якого уряд не почував себе в силі заарештувати, а потайки від німців «викрав» його. Дивною видавалась ухвала про скликання Українських установчих зборів, обраних тоді, коли значна частина України була під владою більшовиків, і щось третина членів цих Установчих зборів були комуністи.

Тому-то вістка про зникнення Центральної ради аж ніяк не була несподіваною й нікого дуже не засмутила. Несподіванкою було проголошення Гетьманства, до якого наше полтавське суспільство було цілком не приготованим. Очевидно, й акція скликання Хліборобського з'їзду в малій мірі охопила район Полтави – як далекий і ще зовсім тільки незадовго перед тим звільнений від більшовиків. Отже, оскільки пригадую, повідомлення про перебрання влади гетьманом Павлом Скоропадським не викликало захоплення, як і не викликало заперечень – прийнято було як довершений факт. У мене особисто постать Павла Скоропадського збуджувала дуже гарні спогади про нього як про мого (недавній час) командира корпусу – це сприяло тому, що у мене теж було почуття пошани і тепле ставлення до нього як до глави держави.

При гетьманській владі в державі, в житті міста швидко відновився лад і порядок. В крамницях і на базарі були продукти й не по дорогих цінах. Досить добре функціонували шляхи сполучення. Тепер часто згадують і пишуть про жахливі події на селі, про люті карні заходи. Це, безумовно, є перебільшенням – такі факти були, але в таких розмірах, що про це не дуже було чувати в місті.

Всі були цілковито упевнені в майбутній загальній перемозі німців, у яких тепер звільнилась половина їхнього війська й які діставали харчові продукти з України. А це гарантувало на необмежено довгий час безпеку з боку більшовиків, так що в цьому відношенні немов би відпадала всяка турбота. Крім того, більшовицьке панування було таким недовгим і нестійким, немов би тільки випадковим, що люди як слід і не відчули жаху його й тому в недостатній мірі цинили ті умови спокою й ладу, які тепер мали. Схильні були критикувати дії уряду й не квапились допомагати йому.

Українські партії не погоджувались співпрацювати з гетьманом, а людність вважала, що то гетьман цурається українців. Але в усякім разі московські елементи піднесли голову, в установах не було прагнення до вживання української мови. Уряд гетьмана зовсім не приділяв уваги справі пропаганди. Вироблялись розумні земельні закони, а людність цього й не знала й ремствувала на незадовільний теперішній стан. Велась велика робота в галузі піднесення української культури,

але це мало рекламувалось, і багато хто вважав працю в цій галузі недостатньою. Примітивно грубо проводилась цензура. Я читав «Нову Раду», редаговану С. Єфремовим, у якій третя частина тексту виправлялась цензурою, й часопис виходив у світ з величезними білими плямами. Це настроювало проти уряду і помірковані елементи українського громадянства. Не пам'ятаю, щоб було невдоволення, спрямоване особисто проти гетьмана, але вважали його заслабим, що не в силі протидіяти згубним впливам російських елементів.

Легко ставали в опозицію, критикували, гадаючи, що час не [...], що німці забезпечують зовнішню безпеку, що безпосередньої загрози з Півночі нема чого боятися. Не квапилися йти на допомогу гетьманському уряду.

Й коли сталася несподівана катастрофа, й раптом завалилась немов би непохитна міць Німеччини, то всі виявились до цього невідготованими.

Коли вибухло повстання в Білій Церкві, то я все ж таки не мав симпатій до нього. Я не мав довір'я до українських соціалістів, і до Винниченка та Петлюри зокрема. Але той факт, що до повстання приєднався і полковник Болбочан, не пов'язаний тісно з соціалістами, вносив інший мент і притягував до повстанців і національні, несоціалістичні українські елементи. Щодо моїх особистих почувань, то я відчував, що з поваленням Гетьманату постає величезна небезпека для всієї Української держави, але хотів тішити себе надією, що національні сили, об'єднані біля Директорії, будуть в силі дати відсіч і зовнішнім силам. Як боявся я, що в цьому повстанні може потерпіти або й загинути гетьман Павло. З якою [...] довідався я, що він врятувався.

Ще до падіння Києва Полтаву захопили війська полковника Болбочана, що наступали з Харкова, й я вітав їхній прихід.

На Соборній площі відбувся парад українських військ. На мене, недавнього вояка, жалюгідне враження справив невеликий кількісно, бідно обмундирований, не маючий імпазантного вигляду, мало вимуштруваний од сили двохтисячний загін...

Був на засіданні Міської думи. Голова К. Товкач вітав уряд Директорії, але казав у своїй промові, що нема у нас радості, нема віри в світле майбутнє... Бравурний виступ нового губерніяльного комісара Чижевського, який оповіщав рішучу нещадну боротьбу з ворогами й справа, й зліва, не збільшував бадьорості й віри...

І дуже скоро почули ми про наближення большевицьких військ. Їхати чи лишатися? Небезпечним було їхати, ще більш небезпечним було лишатися, не питання безпеки вирішувало справу.

Чи є надія, що там десь зорганізуються національні сили спротиву? Чи треба для цього кидати культурно-національну працю, яку я тут веду в школі й яку треба вести, якою я відчував, що приношу користь молоді й усій громаді? Був я неодружений, особистої родини не мав і тому був вільний у своїх вирішеннях. Не розумом і не чуттям тут вирішувалось, а якоюсь напівсвідомою інтуїцією...

Молодший брат мій поїхав з українськими військами. Я лишився в Полтаві. І тепер не можу дати собі виразної відповіді добре я зробив чи ні? Запевне, моя особиста участь у подальшій боротьбі не змінила б її сумного фіналу, й у кращому разі я б лишився цілий і належав до кадрів першої української західноєвропейської еміграції. З другого боку, я тоді й не уявляв собі, на які небезпеки йду я, залишаючись у зоні советської окупації. 99% з таких, як я, загинуло в той чи інший спосіб внаслідок советського терору. Треба вважати справжнім чудом, що я уцілів. І, уцілівши, я придбав великий, жахливий, але й глибоко повчальний досвід життя й боротьби в умовах підсоветської дійсності. І, таким чином, дякуючи моїй милостивій до мене долі, я можу сказати, що для мене особисто й для святого діла мого служіння українському народу — так, як сталося, вийшло на краще...

1919 рік. Я продовжував викладати в українських гімназіях у Полтаві й ступнево набрав педагогічного досвіду. Довідувались ми про швидке зайняття большевиками Києва, потім і Винниці, про цілковите заломлення спротиву українських військ, які тримаються тільки в Кам'янці. Дізнаємося про крах надій на інтервенцію Антанти, про виведення французьких військ з Одеси.

Аж ось повстання Григор'єва, що раптом поставило під загрозу панування большевиків на Україні й яке воскресило нові надії. І після придушення Григор'єва потужні повстанські рухи по всій Україні, дії Зеленого під самим Києвом, сміливі операції Тютюнника. А Петлюра все ще тримався в Кам'янці, в Проскурові...

А з другого боку, перемінний наступ Ковпака, що широкими фронтами підходив до Волги, зміцнення спротиву донських козаків і Добровольчої армії, наступ їх на Донецький басейн. Знову ускладнюється ситуація, знову є ґрунт для надій.

А тим часом продовжується й розвивається українське культурне життя. Большевики всіляко ганьблять гетьманців і петлюрівців, але не ставлять перешкод у розвитку української культури й навіть сприяють йому. Відділ освіти організовує наради по реформі школи, в яких і українські педагоги приймають активну участь.

Суттєво зростає і кріпне мій авторитет серед української вчительської громади. Мене обирають членом правління Української учительської спілки. Незабаром я стаю консультантом при Відділі освіти й там проводжу разом з іншими консультантами Христенком, Пошивайлом, Колесником успішну боротьбу з консультантами-росіянами Чумаковим, Чудаковим і іншими. В шкільній справі українські позиції міцнішають. На загальних зборах учителів українці починають сміливо підносити свій голос. Хоч і після невдач і поразок в справі української державності, але українська справа таки підноситься й набирає сили.

Але все більші успіхи відзначає Денікінська Добровольча армія. Вона захоплює весь Донбас. Ось вони захопили вже Харків і просуваються в бік Полтави. А мої надії зосереджуються там, на південному заході, біля Христинівки, де починають просуватися вперед війська Петлюри.

Війська Денікіна щільно підходили до Полтави. На учительських зборах висловлюю думки, що Денікін для України нічого доброго не несе, що ми мусимо вправно відсторонюватись від нього. Але старші українці не дуже погоджуються зі мною... «Що було то бачили, що буде ще побачимо», говорить мені професор Чаленко.

А для мене справа стоїть ясно. Я вже маю готове вирішення. Ні в якій мірі я не буду співпрацювати з денікінцями. Я колишній офіцер. При большевиках я уже показував себе «не прихованим воєнної служби». Я знав, що при денікінцях так просто не розв'яжеться справа. Найдуться «добрі люди», які викажуть мене, й я буду притягнутий до Добровольчої армії або заарештований. Й я вирішую при приході денікінців ховатися, іти в підпілля. В цей час особливо зблизився я з молодим українським педагогом П. Тищенком, з яким встановилась щира духовна спорідненість.

На початку серпня денікінці вступили до Полтави. Тисячі офіцерів найшлися у місті, які тепер вилізли на поверхню й, виблискуючи погонами, заповнювали вулиці. «Едіная неделімая!» голосно вигукувалося гасло. Заборонялось урядове уживання «большевицького и галиційського языков». Ширились чутки про численні акти насильства, од яких терпіли й ті, що так нетерпляче чекали на денікінців. Через два дні всі місцеві офіцери були заарештовані «для перевірки й реабілітації». Багатьох ентузіастів це значно охолоджувало. Скоро позначились і утиски проти українців. Професор Чаленко був заарештований одним з перших...

Всі роки більшість інтелігентського міського населення все ще перебувала в радісному піднесенні. Приїхав до Полтави з Миргорода й зупинився у нас мій двоюрідний брат, гусарський полковник Ярошенко, який при большевиках деякий час переховувався у нас. Тепер я попросив переховуватись у них, у Миргороді, й він охоче на це погодився.

Тищенко вдався з клопотанням про дозвіл видавати український часопис, який пізніше й видавав разом з п. Рудниським і Заліським. Уже з'явилися на вулицях накази про обов'язкову реєстрацію всіх колишніх офіцерів.

Отже, незабаром разом з Колею Ярошенко поїхав я до Миргорода й поселився в тьотиній гостинній родині. Створилась кумедна ситуація тьотин син Коля був денікінським полковником. У квартирі їхній поселилась якась визначна денікінка, якій я намагався не з'являтися на очі. Й під їхнім кровом безпечно жив я, що ховався від денікінців.

Небіж мій Льося на мапі відзначав весь час прапорцями просування денікінців Курськ, Вороніж, Орел, наближення до Києва. Я ж вишукував у газетах скупі повідомлення про просування військ Петлюри, ім'я якого в ті часи було оповите для нас авреолею героя й завзятого борця за українську справу. На ньому зосереджувались надії українців... Жевріла надія й на можливість якогось гідного погодження між ним і Денікіним.

Жахливим ударом для мене було читати побідні реляції денікінців про їхній вступ до Києва, про витиснення звідти петлюрівських загонів, які перші увійшли в столицю України. Валились остаточно мої надії на перемогу українських визвольних сил, на тріумф українського бойового змагу. Віддачу Києва денікінцям я розцінював як повне банкрутство збройного визвольного змагу українського народу.

У мене був намір пробиратися далі на Захід з метою приєднання до українських військ тепер це видавалось уже мені безцільним. Я і далі лишався в Миргороді, ховаючись од денікінців і виразно не знаючи, що маю чинити далі.

Я допомагав дещо тьоті в її господарюванні, няньчив мого небожа Льося. Найшов у моєї двоюрідної сестри Ліди «Notre Dame de Paris» В. Гюго й почав із словником читати цей твір, удосконалюючи своє знання французької мови. Працював над цим наполегливо, й це було цінним надбанням мого тодішнього перебування в підпіллі через три місяці я вже читав французький текст майже без словника.

Для мене було цілком ясним, що взяття Києва і «перемога» над Петлюрою була згубною і для Денікіна. Розрив з Петлюрою знаменував відведення від Денікіна народних українських мас. Пішли поголоски про дії повстанських загонів, які підходили й до Миргорода, а потім увірвались навіть у Полтаву. Газети почали писати про затримку наступу й про уперті бої на північному фронті.

Перехід Галицької армії на бік Денікіна був для мене новим болючим ударом, що свідчив про розвал у українському таборі. Але я вже знав, що це не рятує Денікіна. Назривав крах денікінського походу, і я радів цьому.

Мені не терпілось, не сиділось у Миргороді, де я почував себе в повній безпеці, але де я був цілковито відірваний від ходу подій. На початку грудня, наражаючись на виразну небезпеку, поїхав я на декілька днів до Полтави, де виразніше, ніж у Миргороді, відчув катастрофальний стан денікінців. Батьки мої, лякаючись за мене, виряджали мене швидше назад до Миргорода. Я й збирався вже було їхати, але вже за декілька днів з'ясувалось, що нема чого було їхати. Денікінці панічно тікали з шаленою швидкістю, десь у кінці грудня Полтава була захоплена повстанцями з Зінькова, а слідом за тим вступили й регулярні большевицькі частини.

Почалась нова сторінка в розвитку української культурно-національної справи в дещо змінній ситуації, яка в істотному була сприятливішою для української справи, й це ми, працівники на українській ниві, намагались максимально використати й у значній мірі дійсно використали.

Це був третій етап панування большевиків на Україні. Большевики весь час поборювали український національно-державницький рух, але в чисто освітній галузі офіційно ставились сприятливо до розвитку української культури «національної за формою, інтернаціональної в своїй суті». На селах ця політика ще з 1917 року привела до того, що в сільських народних школах викладання провадилося українською мовою. В містах же серед учительства переважав російський чи малоросійський елемент, і вони чинили енергійний спротив заходам советської влади, що сприяли розвитку української культури. Вони відчували нещирість проукраїнського курсу відділів освіти, керівники яких часто й самі розмовляли тільки російською мовою, і рішуче противились поширенню числа українських середніх шкіл у містах, находячи підтримку і батьків-малоросіян. З другого боку, українському вчителю по політичній лінії закидався часто буржуазний націоналізм, і тому вони не знаходили в собі сміливості рішуче обстоювати українську культурну справу, в той час, як росіяни з успіхом оперували гаслами інтернаціоналізму, кидаючи українцям обвинувачення в «шовінізмі». Це їм удавалось у великій мірі тому, що попередній розвиток подій на Україні не компрометував їх політично.

Тепер, на початку 1920 року, справа стояла інакше. При приході денікінців російське учительство в великій мірі солідаризувалось з ними, влаштовувало імпрези на користь Добровольчої армії, сприяло вступу до армій гімназистів. Багато російських учителів евакуювалось разом з денікінцями. І, навпаки, українське учительство стояло в виразній опозиції до денікінців, зазнавало з їх боку переслідувань.

Все це давало нам змогу при приході советів виступати упевнено й сміливо. Керівниками губерніального й міського підвідділів Відділу освіти були призначені українці. В Відділі освіти вперше запанувала українська мова. Декілька гімназій самі українізувалися, частину було українізовано. В усіх комісіях при Відділі освіти виразно задавали тепер тон українці. Вироблявся плян, що в наступному році переважна більшість середніх шкіл будуть переведені на українську викладову мову.

Зокрема дуже виграшною була моя особисто позиція, бо я при денікінцях перебував навіть у підпіллі. Я викладав тепер у знову українізованих гімназіях ім. Пан. Мирного (морозівська) і в Грубашівській. Скоро я став фактично провідником Української учительської спілки. Центральна рада профспілок рішуче пропонувала нам об'єднатись з Учительським союзом, у якому було значно більше членів, ніж у нас. Ми рішуче й сміливо відмовились, уже ніяк не боячись обвинувачень у шовінізмі, а навпаки, відкидаючи з'єднання з реакційним учительством, яке співпрацювало з денікінцями. Великою втратою для мене особисто й для нашої справи була несподівана смерть від запалення легенів П.І. Тищенко, з яким ми стали великими приятелями.

Тим часом зайшли деякі політичні зміни. Про «Другий Зимовий похід» як такий ми в Полтаві рішуче нічого не чули — знали тільки, що в багатьох районах оперують ще українські повстанські загони. Війна з Польщею й зайняття поляками Києва були для всіх нас досить несподіваними. Дехто з українців, переважно старшої генерації, почав і тепер плекати якісь (надії), а ми молодші, що перебували тоді у проводі, з самого початку поставились до цього дуже скептично. Коли, хоч і в певне тенденційному освітленні, з советських часописів довідались ми про ганебні умови, на які погодився уенерівський уряд, ідучи на спілку з поляками, й коли до того вся ця справа незабаром зазнала краху, й поляки і війська Петлюри почали швидко відступати, то вся ця справа видавалась нам уже в цілком негативному світлі й ніяк не похитнула наші позиції досить близької співпраці з місцевими органами советської влади на культурно-освітньому відтинку.

В зв'язку з тими подіями на Заході, чи з якихось інших причин відбулися корінні зміни в органах управління нашої Полтавської губернії, у нашому Губвиконкомі. До того часу провідники большевиків, комуністів були (за винятком одного Скрипника) всі неукраїнці — Чаковський, Мануїльський, Каганович, Задонський. Це підкреслювало неукраїнськість советської влади на Україні.

У нас в Полтаві головою Виконкому весь час був жид з Вільнюса Дробнік і начальником Відділу освіти жидівка Роман.

В 1920 році ми читали в газетах, що частина українських есерів (боротьбісти) стала на шлях повної співпраці з комуністами й що децю пізніше вони на чолі з Гриньком організовано влились у КП(б)У, але цього ми безпосередньо не відчували.

Аж ось тепер, щось у травні, Шумський був призначеним головою Губ. вик. кома, Порейко його заступником, Мізерніцький голова Губосвіти, Чабан Губ. соц. вик., Олексієнко голова Повіт. вик. кома. Шумський побув у нас недовго. Порейко мені не дуже подобався, але вже те мало значення, що головна особа в губернії публічно виступала з промовами, виголошеними українською мовою. Але найбільше нас вражав Мізерніцький, в якому відчувався справжній непідробний українець, який енергійно підтримував українську справу, людина з високою всебічною освітою, який виразно й одверто вороже ставився до росіян і який в той же час з обуренням гудив політику Петлюри, рішуче забороняв співати «Ще не вмерла» чи носити жовто-блакитні стрічки (на що попередні комуністи-неукраїнці дивились скрізь пальці). В його особі я вперше побачив особу, яку я мимоволі поважав, людину великої енергії й розмаху, запального комуніста й у той же час непідробного комуніста. Це була людина, найбільша за своїми формами з тих, яких я досі зустрічав у українському політичному житті. І ця людина щиро й упевнено стала на шлях співпраці з большевиками. Це імпонувало й це справляло вплив на мене. Я ніколи не мав симпатій до соціалізму, тим паче до комунізму і його теорій, навіть завжди мав якесь внутрішнє інтуїтивне упередження проти них, але я ніколи не був так близький до співпраці з большевиками, як тоді, в 1920 році, коли був у близькому контакті з Мізерніцьким.

Ми, українське учительство Полтави, розгорнули велику активність. За настирливою порадою Мізерніцького ми погодились на ліквідацію Української учительської спілки й на створення Профсоюзу робітників освіти, спільного і для нас, і для росіян. На загальних зборах ми запропонували до вибору в правління 5 українців, 2 комуністів, 2 євреїв і 2 росіян. За росіянами була більшість, і вони відхилили нашу пропозицію. Тоді ми відмовились од участі в правлінні, й росіяни під проводом малоросіянина Макаренка обрали всіх своїх. Але за декілька днів вони злякались такої ситуації й зреклися, подались до демісії. На нових загальних зборах вони і комуністи відмовились виставляти своїх кандидатів, і ми провели всіх своїх і упевнено взяли керівництво союзом у свої руки. Моральна поразка росіян була разючою й цілком приголомшила їх. Пізніше скликали губернiальний з'їзд і склали правління 7 українців і 2 єврея. На новий навчальний рік утворювались нові школи в Полтаві в переважній більшості українські. Я був виразним провідником українського учительства і виразно стояв на позиціях співпраці з советською владою.

В той час, коли закінчувалась війна на Заході з Польщею й Петлюрою, а на півдні точилась жорстока боротьба з Врангелем, по всій Україні проходила хвиля повстань. Я одверто виступав за те, що ми не мусимо орієнтуватися на ці повстання, які знаменують тільки даремне пролиття крові й знесення нашого народу, й більшість суспільства довіряла мені й підтримувала мене. Після всіх невдач попередніх років здавалось, що ми, українська громада в Полтаві, находили якийсь твердий ґрунт під ногами, щоб простувати далі в обстоюванні культурно-національних прав і інтересів українського народу.

Тепер, через тридцять два роки, не так легко перенестись в мою тодішню психологію. Ці пережиті понад тридцять років примушують розцінювати тодішні події інакше, ніж вони розцінювались тоді. Гринько, Шумський, Порейко, що тоді творили погоду в українському політичному журі, давно вже загинули в большевицькому каламутті, але мені і тепер здається, що наша учительська українська громада в Полтаві під моїм проводом максимально добре використала тодішню ситуацію на користь загальної української справи, й свою діяльність в ті часи я і тепер розцінюю позитивно.

Мізерніцького я бачив ще потім у 1924 році в Києві, де він був головою Відділу освіти. Потім ген пізніше випадково зустрічав його на вулиці в Харкові що з ним далі сталося, я не знаю.

До речі до описаних тут мною часів відноситься з'явлення на советському обрії В. Винниченка. Оскільки, пригадую, його тодішня акція і у мене, й у всіх, кого я знав, не викликала співчуття, а скоріше, тільки засудження. Фіаско його акції не викликало жалю. Всі вважали, що, виступаючи в Москві і Харкові, він тільки принизив себе, спричинив й приниження престижу цілої української проблеми.

Ці наші успіхи тоді в Полтаві мали сумний фінал. Незабаром провід української учительської громади в Полтаві був розгромлений і майже весь загинув або на довгий час опинився за ґратами ЧК.

Тут слід згадати, що Полтава до того часу ніколи не була виразним політичним центром, а тому й большевицький терор лише в малій мірі впадав на Полтаву. Внаслідок же цього люди наші досить легковажили цією справою, гралась тепер з вогнем, достатньо не усвідомлюючи собі, оскільки

небезпечною є ця гра й чи обставини справи є остільки поважними, щоб вони виправдували це нараження на небезпеку.

Мушу сказати й про себе особисто. Мені тоді було вже 28 років, адже не був я вкрай молодим юнаком. І все-таки я нехтував найелементарнішими засадами обережності й наразився на смертельну небезпеку, цілком не думаючи про те, щоб цієї небезпеки уникнути.

Приблизно на початку вересня ЧК заарештувала біля десятка учителів і інших представників української інтелігенції. Ніхто не знав, у чім є справа. Уже пізніше, після мого арешту, я довідався, що влітку в Полтаві проектувалось створення організації, що ставила своєю метою організацію повстання й захоплення Полтави. Організація носила виразно несерйозний, інтелігентський непрактичний характер. Відбулось щось два організаційні засідання в складі щось 11 осіб. Мене до організації не закликали, бо вважали, що я надто обстоюю співпрацю з советами й що на мене не можна покладатися. Одного з членів цієї групи арештували й тортурами примусили назвати всіх членів організації, яких після того й заарештували. В тому числі мали заарештувати й О. Денисенка, з яким в останні часи у нас установились інтимно близькі відносини й який мав немов би однакові зі мною політичні постановлення. На час арешту Денисенка не було дома, він їздив у якійсь справі на село, й його кімнату опечатали.

Через декілька днів уранці він зайшов до мене. Він повернувся, побачив кімнату запечатану й прийшов порадитись. Я запитав його, чи чує за собою якусь вину. Він категорично заявив, що жодної вини не має (я не думаю, щоб він казав неправду очевидно, що їхня «організація» носила остільки несерйозний характер, що він не надавав цьому поважного значення). Я порадив йому самому з'явитися до ЧК, й він зі мною погодився. Вирішили раніш удвох піти за порадою до Мізерницького. Той спочатку порадив ховатися, а потім погодився з нашими намірами. В подарунок до в'язниці дав пачку махорки.

Денисенко пішов уже сам ще кудись. Після обіду хтось мене повідомив, що він вирішив ховатись, що в Повітовому відділі освіти йому виготовляють документи на інше прізвище на сільського вчителя. Й я... не думаючи про небезпеку, заходився допомагати йому, улаштував йому ночівлю [...]. На його прохання видав йому й профспілковий білет, поставивши на ньому печатку й розписавшись за себе й Христенка...

Через якихось тижнів два я довідався, що Денисенко був заарештований на селі... Тепер я знав, що і я буду заарештований. І, дійсно, через два-три дні 17 жовтня вдень прийшли до мене чекісти з Особливого відділу фронту, зробили у мене трус і забрали мене й Штомпеля, що був у той час у моїй кімнаті.

Зразу ж, не заводячи в камеру, повели мене до начальника Особливого відділу Капустянського, який зразу ж допитав мене. Довго розпитував мене про зв'язки з повстанськими центрами, на що я відповідав цілковитою необізнаністю. Тоді почав розпитувати про Профспілку, про порядок видачі квитків. «А Ви догадуєтесь, чому ми Вас про це питаємо?» запитав його секретар. Я сказав, що догадуюсь, що це має зв'язок з видачею мною квитка Денисенку. Сказав, що допоміг ховатись Денисенку як близькому товаришу, одмовляючись називати, хто допомагав мені у цьому. Допит закінчився, й мене одвели до загального гурту заарештованих. Далі весь час до присуду й розстрілу учасників організації мене вже більше не допитували.

В той же вечір нас перевели до ЧК в домі Ананьєва до спеціальних камер Особливого відділу. Там зустрівся я з Денисенком, Товкачем, Христенком і пробув там днів три у великій тісноті й незручності. Пригніченого настрою у мене не було, не було й озлоблення страшною кари я не чекав, але відчував, що маю виразну провину й не маю підстав ні на що скаржитись.

Перевели нас до Губерніальної тюрми на Кубеляцьку вулицю. Там зустрів великий гурт арештованих українців культурних працівників і кооператорів. Настрій наш був безжурний, майже веселий. Тюремний провід знав, що ми там перебуваємо тимчасово, що нас мають перевозити до Харкова, й ставився до нас поблажливо. Замкнений був лише коридор, а камери відчинені, й ми весь день могли вільно переходити з камери до камери. Ввечері після перевірки в кожній камері співали молитву... (в 1920 році ще могли бувати такі анахронізми). Цілий день вільно розмовляли, ближче знайомились з малознайомими людьми. Були там ще Щепот'єв, Шульга, Ілляшевич, Осп(н?)ач, Соловей, Дубів, Тарасюк, Фесенко, Геращенко, Певний, Сиротенко (колишній військовий міністр УНР). Приносили великі передачі, й їли ми цілком досита. Денисенко розповідав, що Капустянський декілька днів все тримав його при собі, розпитував про все, поводився дружньо, частував котлетами, папіросами. Денисенко й усі не ждали нічого особливо лихого... Довідався я, що очолював усю організацію директор української гімназії Прийма, але він зумів заховатися й не був заарештований.

28 жовтня пізно ввечері повезли нас до Харкова. Випав уже глибокий сніг. Вистроїли нас на підвір'ї. «Койвойные при всякой попытке к бегству стрелять без предупреждения!..» Вночі йшли темними, порожніми вулицями Полтави. Вночі ж усажували нас у холодні товарні вагони. Весь

другий день ми стояли ще на путях. Близькі люди через конвойних передавали останні пакуночки на дорогу. До мене ніхто не приходив, ніхто мені нічого не передавав. Було це мені неприємним не розумів я, чим можна пояснити цю нібито неувагу до мене. Тільки значно пізніше довідався я, що в цей день була арештована й моя сестра Марія. Брат Михайло був десь з петлюрівськими військами, й про нього ми не мали жодних вісток, не знали й, чи живий він, і батьки втрачали й останню з своїх трьох дітей. На щастя, сестру було випущено щось через два тижні про все це я довідався вже геть пізніше.

Жахливий переїзд до Харкова... Ці 130 км їхали ми п'ять днів. Годинами й цілими днями стояли ми на якихось станціях. Був лютий мороз, а ми сиділи, щільно набиті в нетопленому вантажному вагоні, тільки власним теплом угріваючись, закутані кожен в те, що мав. Ми вже щось намірялись якось комусь засилати протест.

Аж ось подали нам паротяг, і ми швидко їдемо. Проїздимо передмістя Харкова. Настрій бадьорий, піднесений. На дворі сонце, весь вагон співає: «Ой вже років з двісті, як козак в неволі... під московським караулом у тюрмі», гучно лунає пісня...

Приїздимо до Харкова. Ведуть нас удень через місто до Особливого відділу на Губернаторській вулиці. Стоїмо там годину, дві, три... Вже темнішає, стало вже зовсім темно. Вишикувані ми й стоїмо нерухомо. Але холод дошкуляє і нам, і нашим вартовим, якимсь туркменам чи татарам. Починаємо тупцювати, а потім і ходити з місця на місце. Повз нас і кризь нас проходять перехожі. Цілком темно, й добра третина з нас могла б непомітно втекти... Але ні одна душа не скористалася цією можливістю, а не менше десяти з нас за якийсь тиждень були розстріляні. Але в той мент ще ніхто не думав, що справа стоїть так трагічно.

Нарешті прибувають кінні вартіві й з шаблями наголо ведуть уже о годині десятій вечора нас до слідчої тюрми на Благовіщенській вулиці. Ведуть таємничими коридорами, приводять до «особливого» корпусу. Розміщують по камерах Денисенко попадає в іншу камеру. Через дверні віконця довідуємось, що тут багато наших, полтавців. Уже зразу відчуваємо, що настрій пригнічений, похмурий.

Вранці на умивання відчиняються всі камери, розмовляємо з давніми «мешканцями» цього корпусу. Розмовляю з полтавським учителем, близьким моїм знайомим Левченком. Каже, що його, мабуть, розстріляють. Це гнітить, лякає і в той же час ще і не віриться це ж так суперечило нашим дотеперішнім настроям, дотеперішньому поведженню з нами. За «полтавським» звичаєм Денисенко самоуправно переходить до нашої камери. Ввечері при перевірці приходять «сам» Капустянський. З криком з лайкою викликає Денисенка, ганьбить його за самовільний перехід до нашої камери й виряджає переведення його в «секрет» у ізольовану поодиночку камеру. Могильним холодом віє на всіх нас...

Наші, полтавці, що прибули сюди раніш, перебувають у жалюгідному стані. Зголоднілі, не дістають передач і тільки й марять про їжу. Особливо вражає Савон (?), що в цьому відношенні впав у якийсь дитинство й все намагається випросити шматок.

За два, три дні Денисенка, Левченка, Нінковського й усіх, пов'язаних з «організацією СВУ» (Спілка визволення України), відвели на Губернаторську вулицю. Взяли й Штемпеля, а мене ні.

А ми потроху звикаємо до нових, хоч і так непривітних умов. У мене в камері Товкач, Щепотьєв, Хлистенко, Соловей, Сидоренко, Ілляшевич, Шульга. Багато розмовляємо, обмінюємось думками. Ввечері, лежачи на нарах, гуртом ділились спогадами, розповідали анекдоти.

12 листопаду вранці прийшов підсилений наряд забирати «с речами» на Губернаторську. Ознаки старих арештантів казали, що це беруть на розстріл. Брала й Савона підійшов він до камерного віконця. «Дмитро Федорович, дайте хліба, хоч поїм перед смертю...» і тут же перед віконцем почав жадібно їсти... Не раз думав я, що він, зголоднілий, мабуть, давно вже надумав, що коли його викликатимуть на смерть, то він матиме моральне право попросити їжі...

В той день увечері у нас у камері був чудовий настрій. Сміялись, жартували. Хтось запропонував специфічно тюремну гру в «ложки», й під загальний регіт ми, дорослі й наполовину літні люди, бавились, як малі хлоп'ята. Часто згадував я про це це ж був той самий вечір, коли там, на Губернаторській вулиці, один по одному розстрілювали більше тридцяти українців, багатьох особисто близьких нам людей...

Через три дні декілька осіб повернулись з Губернаторської, в тому числі й Штемпель. І вони принесли нам вістку про жахливу трагедію, про те, що розстріляли всіх учасників «організації СВУ». Розстріляли Денисенка, Левченка, Оснача, Нінковського, Геращенка, Певного, Савона й багатьох інших українців. В ті ж дні, очевидно, вирішувалась і моя доля. Мене на допит не викликали. Допитували Штемпеля й питали про мене. Через декілька місяців, коли мою справу переглядала апеляційна інстанція, то побачили, що на моїй справі було написано «Расстрелять», перекреслили й написали «Пристановить исполнение», і ще нижче «До конца гражданской войны» отак на волосинці висіло тоді моє життя...

Далі почалось кількамісячне м'ясно одноманітне тюремне життя. Склад нашої камери стабілізувався нікого од нас не забирали й нікого не добавляли.

Якось у початку грудня в наш корпус привезли щось сімдесят врангелівських офіцерів з Криму. Вони їхали до Харкова без конвою під самоохороною. Певні були, що їх тільки зареєструють і випустять... Їх усіх, як оселедців, збили в одну камеру й через декілька днів усіх повели на розстріл.

«Передачі» до нас з Полтави доставляти було дуже трудно, й вони почали прибувати тільки пізніше. Більшість з нас були полтавські кооператори, які зорганізувались швидше, а ми, вчителі, почали діставати допомогу значно пізніше. Раціон харчовий був дуже скудний фунт хліба й чайна ложечка цукру. Вдень ріденька юшка, а часто препоганий борщ («інтернаціонал»), якого ми майже не їли, бо він розстроював шлунок. Дуже багато з нас вранці зразу ж з'їдали весь хліб, а потім і чай (окріп) і обід їли вже без хліба. Цілий день лежали, намагаючись хоч сном заглушити відчуження голоду. Я ж установив так ділив хліб на три частини. Одну з'їдав у обід, другу ввечері, а третю лишав на ранок, щоб не мучитися в випадку затримки ранкової видачі. Вранці мився до пояса, ходив у теплому светрі без пальта й бадьоро зносив холод, хоч у нас у камері всю зиму зовсім не топили. Читав французькі книжки, які мені передали з дому, й ще трохи навчав французькій мові й В.О. Щепотьєва. Багато грав у шахи й всім цим заповнював день, так що не нудьгував з безділля. Щепотьєв потім казав нашим, що я ще й підбадьорював інших.

Характерним є, що все пережите мною й розстріл багатьох близьких не озлобили мене й не змінили мого ставлення до советської влади. Я казав, що революція в усі часи мала свої особливі норми законності. Революційна влада мала право рішуче боротися з своїми ворогами, до розстрілів включно. Може, бажаною й доцільною була більша м'якість і гуманність, але не находив у собі голосу рішучого засудження проти суворості присудів. Випадків тортур і знущань в тих випадках, які я спостерігав, я не помічав.

Більшість з тих українців, що сиділи тоді разом зі мною в «особливому» корпусі, не знали за собою конкретної вини, скаржились, що їх не допитують, і чекали тільки звільнення. Моя справа була іншою я знав, що маю певний злочин перед советською владою (видача фальшивого документа) й мушу понести кару. Думав про те, що одбуду цю кару й знову легально житиму й працюватиму.

Проходили місяці за місяцями. Жили ми мирно й дружно. Часто співали групами. Іноді починалися розмови про проголошення голодовки, щоб звернути увагу на себе. Майже ніхто не хворів, родичі багатьох з нас клопотали скрізь, щоб добитись прискорення розгляду справи й звільнення, але нічого радісного нам не переказували.

Здається, тільки в кінці лютого 1921 року повіяло вільним духом. Советська влада досягла повної перемоги над ворогами на всіх фронтах. Готувались до з'їзду Советів. Кружляли чутки про амністію. Наших почали викликати на допит, тут же, у в'язниці. Допити були короткі, очевидно, тільки для відбуття формальності. Декого уже і випустили. Наш «особливий» корпус порожнів. Перевели нас до загального корпусу, де був вільніший режим.

Тепер я був у одній камері з групою українських есерів. Були там колишній прем'єр Голубович, Петренко, Лизанівський, Бендзя (?), Часник, Сидоренко.

Ближче знайомство з ними лишило у мене невідрадні враження. Голубович був «коридорним старостою». При денній роздачі обіду тюремний наглядач гукав на всю в'язницю: «Голубович! Голубович!». Становище коридорного старости створювало деякі привілеї, але... колишньому прем'єру Української держави варто було більше шанувати свою гідність. З нами ж поведився він загонисто: «Вибачте, я не пам'ятаю Вашого прізвища...» що не перешкоджало йому добре знати моє прізвище, коли просив мене про якусь допомогу йому.

Петренко тримався дружньо й просто й справляв дуже гарні враження. Але... у мене був популярний короткий курс політичної економії Туган-Барановського. Він попросив у мене цю книжку: «Я ще не читав її...». Й я подумав, що лідеру соціалістичної партії таки належало б бути більш начитаному в економічних справах. Степенно, поважно тримався Сиротенко, але виявляв разючо малу обізнаність у військових справах.

Хіба таким мусив бути військовий міністр нашої держави в минулі винятково відповідальні часи? Але всі ці колишні міністри й лідери партій з нами усіма поводитись дещо звисока як утаємничені в недоступні для нас проблеми керування народом і державою. «Невже наш народ не міг вилонити з себе в ці історично важливі часи людей більшого [...]», — ставив я перед собою питання.

Незабаром цю уесерівську групу перевели до якогось іншого місця ув'язнення. Випустили всіх, з ким сидів я, взимку. Лишився тільки я, й ще чомусь затримався Соловей.

Аж ось радість для нас прибули до нашої камери українці-полтавці директор Прийма, В. Воропай, Жилиядко, Литвин, до жіночого корпусу Рудниські всього більше десяти чоловік. Виявилось таке: десь на селі викрили й арештували директора Прийму, який був головою «організа-

ції СВУ», але восени сховався й уник арешту. На допиті він назвав декілька осіб, що його добре знають, отже, заарештували і їх всіх і доставили до Харкова. Настроєні всі були бадьоро, й настрої у нас у камері був гарний. Ми багато дружньо розмовляли з Воропаєм, з яким раніш якось не мали нагоди зблизитися.

Ці новоприбулі пробули у нас недовго. Непричетність їх до «організації» була очевидна. Їм зробили тільки короткий чисто формальний допит. Для слідчого була морока тільки з В. Воропаєм. «Значить, співчуваєте советській владі?» запитував. «Ні, це не зовсім так я є лояльним по відношенню до советської влади», бажаючи бути цілковито чесним з собою, відповідав зворушливо щепетильно правдивий Воропай. Але слідчий мав, очевидно, інструкції лагідно кінчати допит, і якесь пристойне формулювання для протоколу допиту було набуто. Але через декілька років ця ангельської породи винятково гуманна людина була заарештована НКВД й уже не повернулась додому десь на заслання він, що мав досить кволе здоров'я, і загинув.

Цих наших дорогих гостей скоро випустили й лишився з нами тільки Прийма. Тримався він не дуже твердо й солідно. Восени він би був, безперечно, розстріляний, але тепер провадилась виразно м'якша лінія й, можливо, він і дістав би тільки примусову працю чи заслання. Але незабаром він захворів на висипний тиф і через декілька днів умер у тюремній лікарні.

Ми в камері спали майже поруч од нього, мабуть, пошесть перейшла на мене, й за декілька днів, саме в великодню суботу, захворів на сипняк і я, й мене відвезли до лікарні в Холодногорській в'язниці.

Там лікування сипняку було досить примітивним під час гарячки не давали їсти абсолютно нічого, а після падіння температури давали звичайний арештантський раціон чорний хліб і кандьор. Мені тоді не було ще й тридцяти років, організм у мене був міцний, знайомі, довідавшись про хворобу, передавали мені молоко й компот і я переніс хворобу. Криза минула, гарячка спала, й незабаром мене перевели до камери одужуючих. Там у мене з кошика викрали всі мої харчові продукти. Днів через два перевели мене до загальної камери там же, в Холодногорській тюрмі.

Скоро я мав велику радість мені дали побачення в окремій кімнаті з сестрою Манею, що спеціально приїхала з Полтави. Од неї довідався, що порушено клопотання про пом'якшення мого присуду. Незабаром мене почав одвідувати брат Миша, що після всяких поневірянь повернувся з фронту й тепер жив у Харкові. З ним розмовляли ми через ґрати. Од нього довідався я, що мій присуд змінено, й я тепер був засуджений на два роки «примусової праці» з зарахуванням слідчого ув'язнення.

Скоро нас, велику партію, одвели на працю на паротягові майстерні (недалеко від двірця), де ми жили в товарних вагонах. Два дні вичищав я од бруду льохи під ідальню й зате міг довільно харчуватися це було великим щастям. Працювали головним чином на вивантаженні вугілля. За поверхурочне розвантаження в неділю давали нам додатковий фунт. Ми всі були такі зголоднілі, що ганялися за цим. Пам'ятаю, що я боявся понищити вугіллям свої чоботи й подумав працювати босим, і все йшло добре. Порізи на ногах вкривались вугільним пилом і зразу засихали. Тепер думаю добре, що я тоді не розчавив якогось пальця на носі антрацитною брилою але все обійшлося гаразд, та й працював я там на вугіллі недовго, не більше двох тижнів.

Скоро сталася кардинальна зміна в моєму становищі. За клопотаннями знайомих мене офіційно взяв на «примусову працю» Народний комісаріат освіти УСРР. Це ж бо були ще перші роки советської влади, й тоді були можливі такі курйози. Народний комісаріат освіти покликав мене на примусову працю. Й якого ж характеру була ця «примусова праця»? Я був призначений консультантом Народного комісаріату освіти й директором («зав»-ом) до [...] школи ім. Б. Грінченка на Благовіщенській вулиці. З формальної точки зору, я обійняв тоді найвищі посади, які будь-коли мав у своєму житті.

Ввечері я мусив вертатися на ночівлю до в'язниці, а вранці виходив і йшов до школи, де мені підлягало до 20 учителів і було щось 300 учнів, а вдень ходив на засідання в Народний комісаріат освіти. Один час я ще й викладав математику в військовій школі червоних старшин. Улаштував мене там О.І. Попов, що був тоді дуже впливовою особою в НКО й близькою людиною до народного комісара Гринька.

Я вважаю, що не дуже добре вив'язувався з усіх цих моїх завдань. В багатьох відношеннях вони були мені мало звичними й, крім того, той факт, що я ввечері вже о 7 год. мусив іти до в'язниці, дуже зле відбивався на моїй праці. Учні нічого не знали про цей мій стан. Пам'ятаю, трапилось було таке. Ухвалено було, що мене переводять з Холодногорської в'язниці до концтабору в будинку Юзефовича на Сумській. І цей перевід мусив статися під конвоєм. Вистроїли нас, повели, й шлях проходив саме перед моєю Грінченківською школою. Почував себе дуже ніяково, нахилив голову, сподіваючись, що мене не пізнають серед інших арештантів... Куди там захопали двері, учні повивалювали, бігли за нами, співчутливо дивлячись на мене... Учителі вже їм якось розтлумачили цю справу. На другий день уранці учні, особливо учениці, так ніжно горнулися до мене...

Після нового року я вже не викладав у школі червоних старшин і не був «завом», а тільки викладачем математики так для мене було краще.

У ті «блаженні» перші роки советської влади був ще такий звичай. Хто відбув 2/3 кари, міг просити про дотермінове звільнення, й здебільшого таке прохання вдовольнялося. У мене цей 2/3 термін саме закінчувався, а тут ще до того наш концтабір у будинку Юзефовича розформовувався, й була заряджена комісія для вирішення долі нас, засуджених, чи передчасне звільнення, чи направлення до іншого місця ув'язнення. Всі казали, що я буду, безумовно, звільнений.

Дійшла черга й до мене, покликали мене на комісію. Запитали про присуд, ще щось запитали й, очевидно, вважаючи мій злочин за важкий, заявили, що я не звільняюся. Огірчений, виходжу я з кімнати, в якій було щось чоловік шість, що вирішували мою долю. Але за декілька хвилин мене кличуть знову. Очевидно, комендант табору, що добре до мене ставився, замовив за мене слово. Мені заявляють, що я звільняюся з ув'язнення й маю завтра одержати документи. Але... озивається до мене хтось збоку: «Після одержання документів Ви маєте з'явитися до Губчека, ось Вам перепустка...».

Виходжу... непокоїть мене оця одержана перепустка. Заспокоюю себе думкою, що це тільки буде встановлена регулярна реєстрація, але все-таки на душі неспокоїно. І все ж таки не думав я, що стою на порозі найтрагічнішого менту в усьому моєму житті...

Було це, оскільки не зраджує пам'ять, 18 лютого 1922 року. На другий день іду до ЧК, пропускають до якогось чекіста. «А, це Ви прийшли... Приходьте завтра ось Вам перепустка». Приходжу на другий день. «Та от нема тут одного чоловіка — приходьте завтра. Ось Вам перепустка». Я вже є в достатній мірі занепокоєний, але що робити?.. Приходжу на другий день. «Ага, Ви прийшли. Ну й добре от поговоріть з товаришем...», говорить, підводячи мене до якогось чоловіка, жиди років 30 у напіввійськовому одязі. Виходимо з ним на коридор. «Вот, значит, товарищ, мы будем с Вами вместе работать...». Говорить ще щось... Приголомшений, нічого не чую, не розумію... Починаю я казати. Говорю, що я одбув кару, звільнений і хочу чесно працювати для советської влади, але я по натурі не можу бути секретним агентом. Він мене заспокоює, каже, я буду тільки інформувати, що буду одержувати пайок... Ми спокійно сперечаємось, але я знаю, що не од нього це залежить, а од тих, інших... «Ну, что ж, я доложу», каже він. Кличуть мене до кімнати. Хвилюючись, веду своє, кажу, що хочу чесно працювати для советської влади, але не можу нести таємну службу, що я не обертаюсь у колі пеглорівців, не можу й бути нічим корисним. «Ви й будете чесно працювати, Ви будете тільки давати нам інформацію...». «Тепер уже все однаково, якщо ми Вас вибрали, Ви будете для нас працювати. Інакше живим Ви від нас не вийдете. Погоджуетесь?» «Ні.» «Ну, подумайте ще й якщо надумаєте, то сповістіть мене. Виведіть його!»

Якийсь молодик у сірій шинелі веде мене. Він іде позаду мене, тримаючи револьвера в кишені. Переходимо вулицю, заходимо в будинок для ув'язнення. В залі при вході сидить, очевидно, комендант. Направляюся до нього, заявляю свій протест, що мене, який одбув кару і звільнений, тепер безпідставно заарештовують. Він перепитує мене, в чому річ, й зразу обриває: «Та що там, потім розберемось», і мене повели далі. Спускаємось униз, ідемо якимсь підземеллям, вводять мене у якусь камеру, замикають. Холодний підвал, у який десь згори ледве пробивається світло. Жодних нар чи лави, тільки в стіні неглибока ніша. Зі мною жодних речей і харчів... Я один у цій труні...

У нервовому збудженні ходжу з кутка в кут. Після півтора року ув'язнення, після розстрілу моїх товаришів, після того, як і я вже мав присуд, у мене все-таки не було озлоблення до советської влади, й я готовий був чесно для неї працювати. Ще дві години перед цим я не був ворогом большевиків. Але це підле, підступне вривання в мою душу, це диявольське намагання знищити мою людську гідність раптово розкривають мені очі й показують мені жахливу потворну суть большевизму, й я стаю його ненависником і ворогом. І в мені прокидається інстинкт борця, я не хочу так просто, як ягня, загинути в большевицьких пазурах.

І я починаю холодно міркувати. Чекісти, як я вже мав нагоду дізнатися у в'язниці, загрозами й тортурами примушують свою жертву вчинити підлість, видати своїх товаришів, а після того ця жертва уже в їх руках, для неї нема повороту до порядного товариства, до чесного життя. Але зі мною справа стоїть інакше. Я досі був у в'язниці, не серед вільних людей. Я не маю змоги когось видати, на когось свідчити. Щоб я це міг вчинити, мене треба раніш випустити, пустити мене між люди, щоб я міг виконувати їхні підлі завдання. Отже, я маю шанс вони мусять мене випустити, а на волі я вже дам собі раду. І так я і зроблю я мушу дати їм якесь зобов'язання, а потім порушити його. Це є нечесним по відношенню до тих, хто сам поводить себе чесно. Але це мірило чесності відпадає по відношенню до тих, хто поводить себе так нечесно й зрадливо.

І вже через якихось дві години я покликав наглядача і попросив передати записку до слідчого з проханням викликати мене... Думав, що мене зразу ж і викличуть. Але слідчий не поспішав. Голодний, в жахливих умовах холоду (це ж був місяць лютий) перебув я ніч.

Викликав мене слідчий на другий день. Я вже тепер діяв обдумано почав його розпитувати про умови, про розмір пайка. Говорив йому, що мені незручно бути прив'язаним до Харкова, що я хочу повернутися до Полтави, до своєї рідні. «Торгувався» я так, щоб упевнити його, що підходжу до справи сумлінно, не маючи лихих задніх думок. Він відповідав мені неухважно, заспокоюючи, що все потім налагодиться. Я чудово розумів підпиши зобов'язання, а вже тоді будемо як слід розмовляти.

«Ну що ж, викликати того чоловіка?» питає. «Викликайте. А тим часом помістіть, будь ласка, мене в кращу камеру». «Ні, побудете поки що в тій самій», глузливо усміхаючись, каже він. («Випробуй краще свій льох, щоб і надалі лагідніший був», думав, мабуть, він про себе.)

Й мене знову відвели до мого лідника. Думав я, що мене викличуть у той день пізніше, не викликали. Не викликали мене і на другий день, і на третій. Чотири дні пробув я в своїй могилі. «За що це тебе сюди посадили?» питає мене один з ключників, який і сказав мені, що в мою камеру садили звичайно смертників. Харчів з собою я не мав ні крихти, а давали мені тут тільки півфунта хліба на день та ще трохи рідкої-рідкої юшки. Ні ковдри, ні матраца в мене не було, а надворі ж стояв лютий мороз, і в камері було дуже холодно. Щоб не застивати, весь день ходив я з кутка в куток, а вночі забирався я в нішу, в куті там, скарлючивши ноги, скидаючи пальто й обгортаючись ним, при такому розміщенні холод менше дошкуляв мені, й я міг трохи заснути в такій надзвичайно незручній позі.

Організм у мене був тоді міцний, витривалий, й я переніс ці торттури, не застудився, не захворів, хоч і в фізичному, й у моральному відношенні це були, мабуть, найтяжчі дні за все моє життя. І... як ще багато світлого ідеалізму, віри в людину мав я тоді саме в ці чотири дні тортур у мене знову відродилась надія, що мені пощастить пом'якшити серця тих, що були володарями моєї долі. Невже ж у них зовсім немає нічого людського, неville до їх серця не дійде моє прохання, неville вони не відчують, що я чесно підходжу до них, що я є щирий, коли кажу, що не можу бути таємним агентом?.. Проходили години й дні, і що далі, то більше скріплювався я в думці, що не піду фальшивити душею, не дам згоди бути агентом, буду умовляти, умоляти моїх панів дати мені змогу чесно, сумлінно працювати для советської влади. А чи то я готовий і далі терпіти й мучитись...

Ось викликають мене. Стою я перед своїм мучителем, заявляю йому, що ніяк не можу погодитися на таємну службу, що я завжди чесно й сумлінно служив советській владі, хочу так служити їй і далі, але не можу бути агентом, це суперечить усій натурі моїй.

Підходить якийсь другий, може, старший. «Що, в чому справа?» «Та от крутить щось, то вже був погодився, а тепер знову відмовляється...»

«Ну, що там?» питає мене. Звертаюсь тепер до нього й з усією пристрасстю й запалом намагаюся умовити його, примусити зрозуміти мене, що не можу я пристати на те, що вони мені пропонують.

Стоїть він переді мною, слухає й холодними безвиразними очима дивиться на мене...

«Ой, як же хочеться заїхати йому добре в морду...» раптом, з перекошеним од злоби обличчям вигукує він, напівобертаючись до другого чекіста.

...Мабуть, не минуло й двох секунд, як я заявив, що погоджуюсь на їхню пропозицію. Ці дві секунди знаменували найбільшу кризу всього мого життя дещо істотне, суттєве змінилося в мені протягом цих блискавичних двох секунд.

Коли в той день я йшов з свого льоху до слідчого, то я сподівався, що зумію розм'якшити серця моїх мучителів, розворушити їхнє сумління... готовий був і до того, що повернуся знову до свого льоху й буду там гнити. Але мені й у сні не ввижалося, що мій високий душевний порив може бути зустрінутий з таким цинізмом і брутальністю... Й у цей трагічний момент урвалася значна частина моєї світлої віри в людину, моєї віри, що у кожного можна відшукати в серці щось світле, щось людське.

І в ті дві секунди я прозрів остаточно встав перед моїми очима весь той колос, вся та величезна нелюдська потвора комунізм, представниками й духовними виразниками якого були ті люди, що тепер мене мучили, й я знав, що відтепер на все життя буду невпинно й нещадно боротися з цією потворою боротьбі з нею присвячу все своє життя...

В крайньому нервовому збудженні я як боєць, як вояк цілковито опанував собою. Я знову почав «торгуватись», просячи, щоб мені дали тільки функції «інформатора». «Ну, добре, хай буде тільки інформація», погоджуються вони. Ще про щось домовляюся, вони прощаються зі мною й на знак милості... подають мені руку.

Виходжу на коридор, зустрічаюся з тим же чоловіком, з яким я маю домовитися про мою працю. Виходимо з ЧК, ідемо вулицею. «Мені неприємно, що Вам, здається, довелось трохи потерпіти», каже він. Я розмовляю з ним спокійно й невимушено. Я вже цілком опанував собою. За ті два тижні до моєї втечі я цілком собою задоволений, нічого не можу собі закинути. Діяв упевнено, обдумано, ні в чому ні перед ким не зраджуючи себе, старанно підготовляючи успіх свого задуму.

Приходимо на квартиру мого опікуна. Дає підписати мені зобов'язання служити ЧК. Зберігати цілковиту таємничість, виконувати всі дані мені завдання. «Знайте, що тут Ви самі підписуєте собі смертний присуд, якщо порушите це зобов'язання», урочисто заявляє він мені. Я підписую... «Тепер для нас Ваше прізвище буде Кузнецов так Ви будете підписувати Ваші звіти». І він дає мені вказівки: я буду приходити до нього по середах і п'ятницях в зазначені години, приносити звіти й діставати наступні завдання.

«Завдання ці прості, не страшні ну, на перший раз Ви напишіть докладно, як Ви провели перший день після звільнення», і я нарешті йду від нього.

Йду на свою квартиру, на якій мешкав разом з своїми шкільними товаришами Тацієм і Є. Шевченком. Застаю там і брата Мишу, що приїхав з Полтави, повідомлений про моє зникнення. В загальних тонах розповідаю, що був заарештований, даючи якесь пристойне пояснення, а Миші повідомляю, що справа поважна. Умовляємось з ним зустрітися в Грінченківській школі, де завжди багато людей. Передбачливо умовляємось, що підемо туди нарізно й різними шляхами. Й виявилось, що ця наша передбачливість була цілком виправдана.

В ті роки, та й пізніше, я мав звичку ходити дуже швидко. Отже, і тепер своїм прискореним кроком пішов я до Грінченківської школи. Якось я обернувся, й мені кинувся в вічі якийсь високий чоловік, що теж, дуже поспішаючи, натикаючись на людей, йшов на деякій відстані за мною. Трохи згодом я ненароком знову обернувся й знову його побачив. Мені стало все ясно він слідкував за мною, щоб потім перевірити, чи правдиво подав я свій перший звіт... Отже, я знав у чому річ, і на суботу подав звіт про мій перший день з повною правдивістю й детальною точністю, але, звичайно, умовчуючи про те, що бачився й розмовляв з братом.

В одному з темних класів ми з Мишею детально обдумали все. Миша мав поїхати до Полтави, щоб привезти трохи золотих речей, які мені будуть потрібними при втечі, й днів через десять повернутися. Наступного дня ми ще зустрілися з ним у якійсь пивнушці й старанно обдумали всі деталі нашої поведінки.

Я вирішив не лишатися в Україні, а для більшої безпеки тікати до Росії, а саме до Москви, де я міг на декілька днів зупинитися у маминих знайомих Баландиних. А потім я там відшукаю Федорова чи мого товариша Данилова й за їх допомогою десь улаштуюся працювати.

Сліпим випадком було те, що саме в ці дні проїздив через Харків мій давній приятель й товариш по реальній школі і університету Коля Сокальський. Він довідався, що я в Харкові, найшов мене, й ми багато щиро розмовляли. Довідавшись про мій стан, він настирливо просив мене їхати на Кубань, до Краснодару, де він посідав високий пост у кооперації. Але я вже цілком настроївся їхати до Москви й odmовився від його пропозиції — але пізніше вона мене виручила.

В призначені дні ходив я до свого жидка. Хвилин 10-15 ми дружньо розмовляли. В другий раз він попросив мене принести список усіх викладачів Грінченківської школи. Список цей висів у канцелярії на видному місці, й подаючи його, я не зраджував жодної таємниці. Потім просив написати, які я проводив розмови з колегами. Я щось написав йому в загальних рисах. Востаннє він почав мені казати, що я мушу виявляти більше активності, втягувати колег-вчителів у розмови на політичні теми. Я не заперечував... знаючи, що вже більше до нього не прийду. Якось попросив він мене принести мішечки для пайка і потім видав мені трохи крупи й муки. Частину мішечків він залишив у себе для наступних пайків. Я не заперечував, хоч знав, що вже більше до нього не прийду. Пощо вимагати назад мішечки щоб ще викликати підозру.

В школі я викладав як звичайно. Більше того на протязі цих двох чи трьох тижнів я улаштував для свого класу свято-імпрезу, на якому були виставлені дві п'єски. Довелось багато клопотатися, улаштовували репетиції, готувати декорації. І тут я був собою задоволений ніхто б не міг подумати, що я щось замишляю. Свято організували, й воно пройшло дуже добре.

Саму втечу організували так. По-перше, я зразу ж переїхав от Тація і Шевченка до помешкання школи, де жив у одній кімнаті з ще двома вчителями. Це щоб не підводити Тація і Шевченка.

В школі ж я казав, що незабаром переберусь на приватне помешкання, й частково нібито переносив туди свої речі. В дійсності я виніс усі речі, а залишив тільки корзину, замкнену, але цілком порожню.

В суботу (не помню точно якого числа) я востаннє був у мого жидка з тим, щоб на завтра, в неділю вранці, я вже виїхав. Він же ждатиме мене тільки в середу й до того часу не буде алямувати. Отже, я мав вільних три дні.

У суботу ввечері я сказав у школі, що вже переїжджаю на іншу квартиру. Миша купив мені квитки до Москви. З обережності зробили так щоб не сідати в потяг у Харкові, де могли стежити, я поїхав робочим потягом до ближньої станиці. Миша під'їхав московським потягом, я сів на його місце й поїхав на Москву. Я вважаю, що всю процедуру втечі провів бездоганно спокійно й розважно, а тому все обійшлося цілком гаразд.

Спокійно доїхав до Москви й найшов Баландиних, які прийняли мене дуже гостинно. Пішов до редакції «Ізвестій» і подав оголошення про втрату мною багатьох документів (перечислив яких саме). Заплатив за це щось, здається, 35 рублів, дістав поквитовання все це тепер для мене заміняло мої документи.

А далі ждало мене розчарування. По адресах, які я мав, не найшов я ні Федорова, ні Данилова. Я звертався і до Адресного столу нічого не найшов. Мов їх і слід протиставив.

Що робити? Може, я б і пробував якось самотужки улаштуватися у Москві, хоч це було і нелегким, але я згадав запрошення Колі Сокальського й вирішив їхати до нього. Нелегко було роздобути квитка, чекав декілька днів і нарешті виїхав, пробувши всього в Москві днів десять.

Маршрут собі взяв не на Харків, а на Вороніж... Коли проїздив недалеко Харкова, то трохи боявся перевірки документів, але все обійшлося добре, й оскільки пригадую, саме 1 квітня приїхав я до Краснодара.

Виходячи з двірця, я зразу ж у фриз'єра зголив вуса, щоб змінити свою зовнішність, і направився до Колі Сокальського. Він і його дружина Лена, моя давня знайома й приятелька, зустріли мене дуже сердечно й приязно. На Кубані в той рік, як і на Україні, був недорід, унаслідок почували й чималий голод. Я бачив, як діти зривали квіти з акації і їли. На базарах торговці тримали хліб тільки під прилавком, бо інакше його вихватували голодні люди й на ходу їли. Такий був загальний фон.

Але Коля Сокальський був членом Правління кооперації, вів дуже уміло комерційні справи й жив у цілковитому достатку, якщо не в багатстві. Він належав уже до нової советської непманської буржуазії. Живучи у них, я опинився в колі багато живущих людей, які оперували поважними капіталами й немов з погордою дивились на бідність навколо них, на людей, що не зуміли пристосуватись до нових умов життя й бідували з-за своєї незадачливості.

Так пригадую, що якось у неділю ми великою компанією поїхали на прогулянку за місто. Їхали в шикарних екіпажах, кучери були по-давньому в шовкових кафтанах, харчів і напоїв мали ми доскоchu. Серед них я був цілком бідною людиною, але до мене ставились, як до рівного, жінкам, очевидно, моє товариство було приємним отже, декілька днів я провів безжурно. Неясно мені було, як укладатиметься моє життя далі, але Коля запевняв, що скоро мене улаштує, я при звичаюсь до їхньої діяльності, й він висловлював певність, що дуже скоро і я з успіхом приєднаюсь до них і теж житиму добре.

Мабуть, днів через десять я з Коліними рекомендаціями поїхав до їхнього районного відділу до міста Армавіра, не пам'ятаю, в якій точно дім. Там я жив з керівником відділу (забув його прізвище), приглядався й включався в їхню діяльність. Діяльність ця, як я скоро там на місці побачив, була не кооперація, а комерція, а вірніше, спекуляція. Вишукували товари по дешевій ціні, не зупиняючись і перед грубим обдурюванням клієнтів, продавали їх, одправляючи вагонами й кудись далеко, навіть до Москви.

В той час я думав тільки про те, щоб якось улаштуватися, десь, як кажуть, зачепитися, й тому не мав непримиримого упередження ні до якої праці й діяльності. Мабуть, я і намагався включитися в їхню спекулятивну діяльність, але... очевидно, по натурі своїй не міг змиритися з цим. Дуже скоро з'ясувалось, що я в цій діяльності «ні до чого» побачив виразно це і я сам. Тижнів через три я поїхав до Краснодара тепер не можу пригадати, чи для поради з Колею, чи уже з рішучим наміром залишити працю в «кооперації».

Ще при першому перебуванні в Краснодарі я чув, що там є українська гімназія. Але я, з міркувань обережності й безпеки, мав спочатку виразний намір не працювати на культурній ниві й не розшукував тамошніх українців. Тепер же я, повернувшись до Краснодара, зразу пішов до Відділу освіти й дуже зрадів, найшовши там у підвідділі Національних меншостей мого колегу по Полтаві Кобилянського. Той зустрів мене дуже радісно й порадив їхати працювати до Українського педагогічного технікуму в станицю Полтавську, де є потреба в педагогах. «Там працює і Міхновський», сказав він мені. Тепер я з радістю ухопився за цю пропозицію й через декілька днів направився туди. Коля і сам побачив, що у мене з «кооперацією» щось не клеїться, і не заперечував.

Отак закінчилась фіаско моя спроба улаштуватися на господарчій праці. Цікаво відзначити, що в особистому житті я часто виявляв хазяйновитість і певну господарчу спритність і винахідливість. Але, очевидно, за своїм природним душевним складом я не придатний є віддатися цілком діяльності господарчого характеру, перейнятися цілком тільки господарчими інтересами це сказалося тоді в 1922 році, як і пізніше в 1925 році.

Коля Сокальський з дружиною скоро переїхали до Москви, й більше вже я їх ніколи не зустрічав.

Пригадую точно, що приїхав я до Педтехнікуму в станиці Полтавській 20 травня (1922 р.).

Педтехнікум (колишня учительська семінарія) в станиці Полтавській існував вже давно і мав великий, особливо як для села станиці, будинок. Уже півтора роки перед тим він був проголоше-

ний Українським педтехнікумом. Першим директором його був Безсонов (колишній київський єпископ Никон), який сам не володів українською мовою, але уміло й енергійно заходився надавати Педтехнікуму українське обличчя і дух. Він відразу запросив туди українських викладачів, найвидатнішими з яких були Міхновський, Кравченко, Ковалів.

Кубань не належала до УСРР, й тому Педтехнікум підлягав не Харкову, а Москві, а саме Відділу національних меншостей при Народному комісаріаті освіти РСФСР. Українськими школами національних меншостей керував якийсь Гадзінський.

Незадовго перед моїм приїздом завідувач Педтехнікуму Безсонов поїхав до Москви, й невідомо було, коли він повернеться й чи повернеться взагалі. Тимчасово керував технікумом п. Гмиря, завідувач господарчою частиною, добрий українець, симпатична людина, але не педагог.

Тут в станиці голод відчувався ще в більшій мірі, ніж у місті. Всі виглядали нездорово, схудлими, бідно одягненими. Всі викладачі посадили великі городи й дуже багато уділяли їм уваги. Дали дільницю й мені, і я теж її копав і засаджував, хоч було й пізно.

Тут, у цих умовах, я виявив значну господарську винахідливість. У мене на руках було 5 мільйонів рублів. Фунт хліба коштував 500 тисяч, а фунт м'яса 125 тисяч. Пояснюється це тим, що нічим було годувати худобу й не було хліба. Отже, багато різали худобу для їжі, й ціна на м'ясо була порівняно невисокою. І от я вирішив замість фунта хліба буду щодня купувати фунт м'яса, який є наїдливішим. На довгий час це буде нездорово, а на короткий час можна. І, дійсно, я варив м'ясний суп, їв ще варене м'ясо, обходився без хліба й не почував недоживлення, й пережив критичний час.

А через якихось два-три тижні ми з Міхновським почали готувати учнів до вступу до технікуму з оплатою зерном, мукою й медом скоро мали ми вже й хліб і до хліба, а ще трохи пізніше багатий урожай і хлібів і городини, садовини й баштанів дозволив усім забути про недавні лиха й недоїдання.

Ці півтора року (травень 1922 жовтень 1923 р.) перебування на Кубані в Українському педагогічному технікумі в станиці Полтавській були надзвичайно важливими в дотримуванні мого політичного світогляду, взагалі в оформленні мого інтелекту. А це тому, що там мені довелося працювати поруч і під безпосереднім керівництвом такої видатної особистості, як Мик. І. Міхновський.

Ще в Полтаві в 1919 році я чув від Ф.І. Пошивайла дуже високу, вкрай захоплену характеристику Міхновського. В таких гарячих висловах мені не говорили ні про кого з українських діячів. Тому зустріч з Міхновським мене дуже цікавила й інтригувала.

Але перше враження було виразно несприятливим я був розчарованим. Худа, висока, бідно одягнена постать, виразно проти всіх і вся озлоблена. Весь час з люлькою в роті, подавав всім дошкульні репліки таким я побачив Міхновського, й він мені видався належачим до типових «був-ших людей», які цілком розгубилися в нових обставинах і тепер уже не являють помітної цінності.

Правда, й обстановка не була сприятливою. Були останні дні занять, іспити всі нервувалися, були заклопотані. Всі терпіли од нестатків, од недоїдання.

За якийсь тиждень заняття закінчилися, й студенти роз'їхались. Була заключна вечірка, на яку пішов, звичайно, й я. Були гарні співи хору, декламації. Виступив з промовою Міхновський. Несподівано почув я у нього гарячий, натхненний запал і потужну силу впливу. Відчув, що цей старий озлоблений чоловік має й тепер гаряче серце. «Ваше завдання, любі мої, збудити, викликати до життя сплячу царівну нашу українську кубанську людність», закликав він. Побожно слухали його студенти. Відчув я, що він користується серед студентів глибокою любов'ю й повагою, побачив, що в попередні часи він уже провів тут поважну національну роботу.

Я оселився в технікумі, а Міхновський жив на фермі кілометрів два від технікуму. Я ходив на ферму до свого городу, зайшов уперше до Міхновського. Побачив там якусь жінку. «Це Ваша дружина?» «Це моя вільна дружина», відповів він з деякою ніяковістю. Почув ніяковість і я від мого нетактовного запитання.

Щодалі, то ми частіше бачилися і багато розмовляли. А незабаром ми вдвох почали вести підготовку нових учнів і вже бачилися майже щодня. Минув стан гострого недоїдання, у всіх у нас з'явився хліб, а далі багата кубанська природа почала вітати нас своїми дарами. Таких чудових днів і кавунів, як у тому році, я, здається, не їв ніколи в своєму житті. Настрій у всіх піднявся. Не помітно було недавнього озлоблення. Після денної спеки в надвечірній прохолоді не раз сиділи ми десь на траві. Я розповідав про свої недавні переживання й діяльність, що Міхновського дуже цікавили. Якось у щирому пориві я розповів йому докладно й про мої трагічні події в Харкові, що привели мене до втечі. Це моє оповідання справило на Міхновського дуже сильне враження.

В серпні відбувались вступні іспити. Я був завідувачем навчальною частиною й уперше виявив у собі адміністративно-педагогічні умілості. Уперто й наполегливо провадив лад, систематичність і дисципліну. Завзято добивався, щоб студенти не ходили в технікумі в шапках. Мені казали, що це справа безнадійна, що така вже вікова кубанська традиція. Але я все-таки воював і досягав успіху.

Це подобалось і педагогам, подобалось і студентам. «У Педтехнікумі запахло порядком», — казали вони.

Завідувача все ще не було. Ждали повернення Безсонова, а він усе не приїздив. І от щось у кінці серпня приходить з Москви телеграма, що начальником Педтехнікуму призначається Міхновський. Це було несподіванкою для всіх, несподіванкою, в першу чергу, й для нього самого. В ті перші роки большевицької влади бували такі курйози там, у Москві, не знали, кого вони призначають.

Але М. Міхновський не відмовився від призначення. З властивою йому енергією й запалом він ухопився за можливість ведення на широку шкалю національно-виховної роботи на Кубані. Обставини були в великій мірі сприятливими для такої праці. Місцеві органи советської влади й ЧК всю увагу спрямовували на боротьбу з рештками денікінщини, з «кадетами». З українським рухом вони не були ознайомлені й не звертали на нього великої уваги. Ми могли з спокійним сумлінням казати, що і ми настроєні проти «кадетів», що ми здійснюємо советську національну політику. Може, і досить довгий час ми так могли б там працювати. Але Міхновський вів справу з великим напруженням, не odkладаючи на завтра те, що можна зробити сьогодні, наслідки нашої праці були колосальними, але це, мабуть, і прискорило крах наших зусиль, який примусив нас виїхати з Кубані.

Супутниця Міхновського виїхала до Новоросійська, й тепер він жив один. Він переїхав до будинку Педтехнікуму, й наші кімнати були цілком близькими. Ми спільно обідали й, крім того, по службових справах чи й так просто я по декілька разів на день заходив до нього.

Міхновський керував технікумом, я був його найближчим дорадником і безпосереднім помічником. Педтехнікум у глухій станиці не являв собою, зрештою, нічого надзвичайного, але ми всі і Міхновський ставили справу ширше й глибше. Педтехнікум був єдиним українським на всю Кубанську область, єдиним, що готував учителів для українських шкіл, отже, він мусить бути центром українського національного руху на Кубані, центром національного відродження Кубані. І Міхновський зробив його таким.

Населення навколо говорило чисто полтавською українською мовою. Чудово зберігся весь український побут, усі звичаї. І в той же час був повний брак української національної свідомості. Був патріотизм кубанський, шанувались традиції Запоріжжя, живі були спогади про нього, а от українського патріотизму не було й у гадці. Мені розповідали, що за рік перед тим студенти щиро запитували: «Й навіщо ми вчимо ту українську мову?». За попередній рік уже була проведена велика робота; всі студенти вже почували себе українцями, вже були національно свідомими. Тепер ця праця продовжувалась і поглиблювалась.

Ми прагнули максимально підвищити загальну й національну свідомість студентів, хотіли, щоб вони не були селяками, сільськими інтелігентами, а щоб були високоосвіченими діячами українського національного руху. Намагались піднести їх вихованість, побороти в них почуття меншовартості по відношенню до російських інтелігентів. Спонукали їх до читання літератури і української, й чужомовної. Раніш математика викладалась російською мовою — тепер я викладав українською мовою, наочно доводячи, що українська мова може вдовольняти всі потреби висококультурної людини. Міхновський викладав українську літературу й історію. Блискучий промовець і лектор, він перетворював свої лекції в національну пропаганду. На цих лекціях він говорив навіть про необхідність української церкви на Україні. Були засновані різні гуртки, які працювали інтенсивно. Студенти були дуже прив'язані до Педтехнікуму й весь вільний час проводили там. Інтенсивно працювала книгозбірня. Поза цим усі ми, викладачі, що жили в будинку технікуму, весь час проводили розмови з студентами. Найбільш яскравих і здатних ми закликали до себе й проводили інтимні розмови й на політичні теми.

Світовий стан був все ще неспокійний. Могли бути й поважні ускладнення. У нас роїлися сміливі думки, що, може, в слухну годину студенти наші створять організований національно свідомий, з патріотичним запалом загін, який може відігравати поважну роль. Ми ж знали, що національна робота з таким розмахом і запалом ніде більше не ведеться й не може вестись.

Обставини поки що сприяли, й Міхновський це максимально використовував. Щоб збільшити ефект нашої праці, він наважувався й на ризиковані кроки. Він намагався усунути всякі небажані впливи. Яюсь так виходило, що цілих півроку у нас не викладалась російська мова й політичні науки. Не було в технікумі осередку комсомолу.

В цій інтенсивній праці по піднесенню національної свідомості студентів Міхновський виявляв майстерну винахідливість. Був, наприклад, улаштований «показовий суд» над українською дівчиною, що порушила установлені приписи, що зневажала й кривдила російську бабусю. Відбувався «суд» у великій залі — нікого сторонніх не було запрошено, бо це було «з освітне-виховною метою». Міхновський (сам правник) був головою «суду», я був прокурором, К. Кравченко — оборонцем дівчини. «Свідками» були студенти. Українська «дівчина» була краща студентка Іванютівна (?). Усі казали, що я дуже уміло скомпонував обвинувальну промову, вичерпно зібрав у ній усі обвинувачення, що ставились проти українського національного руху взагалі й на Кубані зокрема. І в той

же час ці обвинувачення, коли вони висловлювались мною, тим самим втрачали свою переконливість і давали добрий ґрунт для виступу оборони, завдання якої я улегшував. Міхновський як фахівець-правник дуже хвально висловився про мою промову. Закінчив я свою промову зверненням до присяжних, кажучи, що їх присуд буде присудом історії, перед яким і я, і всі мусять схилити голову. Цей «показовий процес» був, можливо, найблисучішою сторінкою нашої діяльності. Міхновський як голова коректно і солідно провадив «суд», сам особисто не підносячи запалу.

Од життя станиці ми свідомо відокремлювались, творячи «за товстими стінами» немов якийсь войовничий орден.

Офіційно ми провадили «національну політику совєтської влади». Кубанське населення спочатку ставилось до нашої діяльності з застереженням і підозрою. «Це якісь большевицькі вигадки...» Але через студентів наш вплив переходив ступнево і на батьків. Починали і вони відчувати, що це не просто большевицька праця...

Така інтенсивна наша праця не могла довго лишатись непоміченою. Щось у лютому приїхала з Краснодару комісія для обстеження технікуму. Міхновський проявив усю свою умілість і досвідченість, і комісія винесла хвальну оцінку діяльності Педтехнікуму. Але ми відчули, що треба бути на бачності. Завели викладання російської мови й літератури, а також і політекономії.

Почали нам робити різні неприємності місцевий виконком і партком. Закликали начальника Педтехнікуму для подання звіту на засіданні парткому. Я за молодістю стояв на тому, щоб ігнорувати їх і не йти з звітом. Міхновський вирішив інакше пішов на засідання й зумів зачарувати їх. Установив дружбу з секретарем парткому, посилав йому свіжу редиску з ферми, публічно ішов під руку з його дружиною. Секретар парткому став нашим приятелем. А голову виконкому Жадькова так приручити й не пощастило.

На Великдень Міхновський намовив наших двох кращих студентів прочитати в церкві «Апостола» українською мовою. Враження на людність це справило колосальне... Але в той же день наші приятелі повідомили нас, що це питання ставиться на засіданні парткому... Міхновський зразу ж виголосив і розклеїв суворий наказ з засудженням «неприпустимості» виступу студентів, загрожував виключенням... звернувся офіційно до парткому з проханням допомогти йому своїм впливом. Пощастило ліквідувати й цю небезпеку, але ми все більше почували, що треба бути дуже обережними. Студенти нас розуміли чудово.

Першого травня студенти технікуму організовано, струнко, з гучними співами виступали на параді й поклали вінки на могили жертв революції. З чудовою промовою українською мовою виступив наш студент Олефіренко.

Відбувся якийсь з черги з'їзд РКП(б). Стояло на черзі і національне питання. Доповідь наркома національностей Сталіна (тоді ще порівняно маловідомого) виразно говорила про сприяння національному розвитку неросійських народів, про вживання рішучих заходів проти колоніальної великоруської політики. З великою промовою виступив Зинов'єв (тоді голова Комінтерну). «Каленим железом нужно витравить великорусскій шовінізм!» — виголошував він. З захопленням читали ми в «Правді» матеріали з'їзду. Ми не знали й не могли знати, що було причиною такої зміни курсу, але... сказано було достатньо виразно, й ми вирішили, що прийшов наш час, що ми можемо піднести голову...

Весь час нашим близьким співпрацівником був п. Доброскок, обласний інспектор українських шкіл, який об'їздив різні станиці, сприяв переходу на українську викладову мову й часто заглядав до нас у станицю Полтавську. Він вирішив, що треба «дати бій». Запропонував скликати загальні учительські збори станиці. На збори прийшов і голова виконкому Жадьков і рай інспектор з Слов'янської станиці. Барометр стояв «на шторм». Міхновський сів десь у кутку, скаржачись на нездоров'я і тому відмовляючись од пропозиції бути головою зборів.

Головою обрали директора гімназії росіянина-малороса. Несподівано для всіх Міхновський запропонував на секретаря мене... Читає доповідь Доброскока в дуже задирливому тоні й з притиском прочитує громову промову Зинов'єва. Після цього почалась баталія... всі накинулись на Доброскока, обвинувачуючи його в шовінізмі, кажучи, що він не робив доповідь, а тільки читав газету з підбурливим змістом. Жадьков вносить пропозицію осудити виступ Доброскока й вимагати його усунення. Я прошу надати пропозицію письмово. Запискою запитую Міхновського, чи виступати мені. «Не виступати. Поводитись стримано», була відповідь. Обережно, в трохи примирливому тоні говорить районний інспектор, але в запалі ніхто й не помічає цього примирливого тону. Резолюція Жадькова приймається. Замість очікуваного тріумфу українська справа зазнає виразного удару, що зразу ж, безумовно, використовуватимуть наші противники... Збори закриваються. Голова хоче зразу ж зачитати протокол, але я відмовляюсь, кажучи, що ще мушу його обробити.

«Тепер Ваш протокол мусить рятувати справу», каже Міхновський, коли ми йшли додому.

Я зразу ж заходився писати протокол, пишучи його з повною докладністю, пом'якшуючи виступ Доброскока, зафіксувавши запальні вислови промовців, докладно занотувавши слова райінспектора. Міхновський ствердив, що протокол був складений майстерно.

Відчуваючи важливість протоколу, противники наші хочуть його скоріше бачити. Через два дні скликають спеціальні збори для заслуховування протоколу. На зборах картина зовсім змінюється. Ті, що виступали проти Доброскока, одмовляються від своїх слів. Наступаючими стаємо ми, а вони переходять до оборони. Заперечують правдивість мого запису слів райінспектора я твердо обстоюю свою редакцію. Моральними переможцями стаємо мовби ми... Жадькова не було.

На другий день вранці приходить посланець і викликає мене до виконкому. Видається щось схожим на арешт... Гаряче дорікає мені, що я неправильно записав протокол, неправильно подав слова райінспектора. Я заявляю, що все записав правильно. «Ну, можете йти...» Вертаюсь до Педтехнікуму. В нервовому збудженні Міхновський ходить взад і вперед по коридору...

Обережний райінспектор ствердив правдивість мого протоколу. Моральними переможцями виявились таки ми, й так оцінила це й людність. Мій протокол таки врятував справу...

Несподівано приїздила ще в нашу станицю комісія з райпарткому для політичної перевірки учителів, запитували всіх, а особливо Міхновського й мене. І це якось минулося.

Приїздив райінспектор освіти, знайомився з господарчим станом технікуму. Ми, звичайно, скаржились на нестатки... «Ну, так чому ж Ви так заповідливо працюєте?» небезпечно питання. «Якщо Ви скажете, що працюєте з ідейних мотивів, то я все однаково не повірю...» продовжував він. Полегшено ми почали пояснювати, що сподіваємось налагодити працю ферми й з неї мати прибутки.

Отак на кубанській дільниці при загрозливій, небезпечній нашій ситуації, перебуваючи в напівлегальному стані, рішуче, енергійно, цілеспрямовано, надзвичайно уміло, талановито провадив українську роботу Микола Міхновський. Я був його найближчим співпрацівником і довіреною особою. Не раз він казав, що дуже цінить мою співпрацю, давав мені хвальну характеристику. Я ж зі свого боку можу сказати, що ці півтора року співпраці з Міхновським були для мене чудовою школою організаційної діяльності. Я і перед тим виступав і не без успіху на громадському й політичному полі, власне, не маючи вчителя, не маючи на кого взоруватися. Тут же я пройшов науку під майстерним, талановитим керівництвом. Для всього наступного життя це було для мене надзвичайно цінним більше мені вже не доводилось мати такого вчителя. В моїй тодішній діяльності я визначив собі місце в інтересах справи я мушу цілком підпорядковуватися волі старшої й більш досвідченої людини. Це не так легко робити, й багато хто не уміє бути другим (підкреслено автором). Я призначив собі це друге місце й уперто й послідовно цього дотримувався. Багато людей уміють бути першими і зовсім нездатні бути другими для прикладу таким є С. Кокот. «Ви і не уявляєте собі, як це мене дратувало я знав, що Ви не погоджуєтесь з моїми засадами керування фермою, з посилкою туди на працю студентів і Ви, не погоджуючись зі мною, дисципліновано виконували мої зарядження», сказав мені колись Міхновський.

Міхновському було 50 років, мені 30. Ми були близькими у його ставленні до мене було щось ніби як ставлення батька до сина. «Ах, яка шкода, що Ви не були біля мене п'ять, шість років тому», сказав він мені колись. І, дійсно, я цілком уявляю собі, що в важливий період його життя, в вирішальний період життя нашого народу, у цієї видатної людини, можливо, не було інтимно близької йому людини, що була б йому дуже помічною.

Надійшли літні вакації. Студенти роз'їхались працювали у батьків на полі. В технікумі за тишшя. Міхновський поїхав до Краснодару, куди його запросили лектором української літератури на вчительських курсах. Він з приємністю перенісся в життя великого міста. На два-три дні приїздив туди і я і там, у Краснодарі, між нами вже мовби не було тої інтимної близькості, як у станиці Полтавській.

Кінчилися вакації. Міхновський повернувся. З усіх кінців області приїздили до нас студенти, так що доводилось відкривати рівнобіжні курси. Цей величезний успіх технікуму визначав успіх всієї нашої праці по збудженню національної свідомості кубанського українського люду.

Міхновський поїхав з доповіддю до облосвіти. «Якщо хоч десята частина того, що про Вас говорять, є правдою, то Вас треба до стінки поставити... Але краще Ви самі подайтесь до демісії», сказав йому завідувач обласної освіти. Міхновський подав заяву про демісію, переходячи викладачем української літератури до Краснодарського педтехнікуму.

Природно начальником технікуму мусив стати я. З'явившись до обласної освіти, я казав, що почуваю себе втомленим. «Ми віримо, що Ви справді заморились», попередливо сказали мені, й погодились на мою пропозицію призначити начальником технікуму К. Троїцького викладача природника, що майже не володів українською мовою, але порядну близьку нам людину.

Я лишився завідувачем навчальною частиною, гадаючи, хоч і не з попередньою інтенсивністю, продовжувати нашу працю.

Але вийшло інакше. Через декілька днів мене повідомили близькі люди, що в нашій краї приїхала якась людина з України, що дуже добре знає минулу діяльність Міхновського, й що цим дуже зацікавилися місцеві органи...

Я зразу ж поїхав до Краснодару, щоб попередити Міхновського. Ми зразу ж вирішили, що нам обом треба виїздити з Кубані. Міхновський зразу ж і виїхав до своїх знайомих до Грозного біля Каспійського моря. Я повернувся до станиці Полтавської, взяв місячну відпустку за хворобою й через два дні поїхав на Україну до Києва. Так закінчилась наша діяльність на Кубані. Зерна національної свідомості й українського патріотизму ми посіяли добре, й вони, безумовно, дали свої ростки. Коли я потім довідався, що вся станиця Полтавська була виселена на північ, то вважав, що і цей сумний факт був наслідком діяльності Міхновського й моєї.

Співпраця й співжиття з Міхновським мало для мене величезне значення ще у другому відношенні – крім того, що він сам був живим прикладом умілої талановитої винахідливої організаційної діяльності.

Зустрічались ми з Міхновським по декілька разів на день. І, крім того, часто, дуже часто сиділи з ним у його привітній кімнатці й багато розмовляли. Він ставився з цілковитим довір'ям до мене. Йому було, мабуть, і самому приємно ділитися спогадами про своє життя, згадувати свою колишню діяльність, свої колишні думки, ділитися зі мною й своїми новими думками, що були підсумком пережитого й передуманого на протязі багатого змістом життя. Як тепер згадую, не в усьому він був цілком одвертим – він не розповідав про умови виховання, про молоді роки. Не розповідав він мені, хто були його батьки, яка була батьківська родина. Він розповідав про своє життя й діяльність уже як дорослої людини.

Він був одною з провідних осіб українського національно-визвольного руху, брав безпосередню участь у багатьох важливих подіях українського життя, більш або менш близько знав усіх видатних людей українського політичного життя. Через нього й з його слів знайомився і я з ними. Перед тим я в своєму житті й діяльності весь час був далеким від центрів, не знав і як слід не усвідомлював напрямлення первнів української політичної думки й української реальної політики. Тепер через Міхновського я мав змогу ознайомлюватися про самі корені подій і потягнень. Я чув оцінку подій і характеристику осіб, хоч і дещо тенденційну (я це знав), але од людини добре утаємниченої, людини, безперечно, видатного формату, людини, що не йшла сліпо за іншими, не піддавалась модним ідеям, яка мала свою думку й ніколи не боялась її висловлювати.

«Коли я перший сказав, що Україна має бути самостійною державою, то всі, навіть найближчі мені люди, ставились до цього з недовір'ям і насміхались. І яким же для мене щастям є, що мені ж самому довелося дожити до того, що Україна дійсно стала самостійною. Що б зі мною не сталося далі цього одного досить, щоб бути задоволеним своїм життям», сказав він колись.

Розповідав про свої рішучі, одчайдушні намагання зрушити, збудити активність української громадськості на початку століття, про свій виступ при відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві у 1903 році, про пізнішу діяльність у Харкові, де йому все-таки щастило активізувати українську громаду. З гирким сарказмом висміював м'якотілих манілових, анемічних культурників, зокрема С. Єфремова, що казали солодкуватим голосом: «Дайте нам тільки українську школу й ми всього досягнемо». В ньому першому зустрів я послідовного принципового противника соціалізму. «Соціалісти за програмою своєю хочуть, щоб інші побудували високі форми господарства, а вони скористаються вже готовим, скористаються наслідками чужого організаційного хисту», казав. Зокрема обурювався українськими соціалістами, які сліпо наслідували соціалістів російських і своєю соціальною демагогією підривали й підірвали національний порив українського народу. Зокрема страшенно осуджував і ненавидів Винниченка і Петлюру, яких особисто обвинувачував у тому, що вони своєю демагогією зірвали блискуче розпочату ним організацію українського національного війська на початку 1917 року. «Був час, що в моїх руках була сила. До мене приходили люди й питали: «Хочете, й завтра Винниченка й Петлюри вже не буде, вони не будуть нам перешкоджати». Але я знав, що в той (мо)мент українські національні сили були ще надто слабкі. Я вважав, що не можна йти тоді на розбиття національного фронту. Й я думаю, що я був правий», казав він. Декілька разів, пам'ятаю, він запитував себе в розмові зі мною: «Чи правий я був тоді, не пішовши на рішучий крок?» і все відповідав собі, що він був правий, що цей акт насильства зірвав би тоді цілком українську національну справу. Ставив це запитання й пізніше, коли ми з ним розмовляли в 1924 році вже в Києві. І я певен, що весь час потужний внутрішній голос казав йому, що тоді треба було наважитись, що доля й провидіння благословляють успіхом сміливих...

До Гетьманщини 1918 року у нього не було засадничо неприязного чи ворожого ставлення, але не виявлялося й щирої прихильності... «В чому я рішуче помилився – це в тому, що твердо вірив у перемогу Німеччини», казав він якось. І так фатально помилявся не він один. Через це він і інші не поспішали йти на співпрацю з гетьманом. Думали, що «ще мають час...» і не прикладали всіх сил для зміцнення Гетьманської держави. Згадував він колись, що гетьман Павло вів з ним переговори

про призначення Міхновського прем'єром і от у рішучу хвилину він, не сповіщаючи про це нікого, виїхав на Прилуччину, так, що й не знали, куди він дівся. Міхновський оповідав про це, усміхаючись не знаю, чи відчував він тоді, яку шкоду зробив він тоді українській справі, як він підривав у корені добрі і мудрі задуми гетьмана Павла, що, не оцінений українцями, прикладав героїчні зусилля, щоб врятувати українську національно-державну справу.

Пам'ятаю, що він дуже високо цинив полковника Болбочана, називав його щирим українським патріотом, але не пригадую, щоб він докладніше розповідав про його з ним взаємовідносини в кінці 1918 року, коли вони були разом у Кременчуці (перед тим, як Міхновський захворів на висипний тиф).

З українських політичних діячів Міхновський мало кого високо цинив пам'ятаю тільки, що високо відзначав Липинського і професора Багалія, який, на його думку, був би чудовим міністром закордонних справ.

Взимку до Міхновського якимсь чином (я не знаю як саме) потрапили три книги «Хліборобської України» з «Листами» В. Липинського. Читали ми їх разом, і справили вони на нас колосальне враження. Вражала сміливість підходу до справи, глибина трактування проблеми, переконливість ерудиції. «Листи» глибоко зворушили нашу свідомість. Багато розмовляли ми на тему прочитаного. Хочу тут відзначити один мент. Жили ми в цілковитій одірваності від західного світу, читали тільки матеріали советської преси. Були ми свідками краху давніх могутніх монархій російської, німецької, австро-угорської, турецької. Об'єктивні дані свідчили немов би про загальний крах монархічної системи. Всі нові держави формувались як республіки. Про розвиток політичного життя на Заході ми мали тільки односторонні советські інформації, яким ми мало довіряли, але інших інформацій не мали. Й ми не знали, чи думки й засади В. Липинського відбивають дійсні тенденції світового політичного розвитку, чи не є вони тільки привабливо поданою ґрунтовно й солідно розробленою, але тільки кабінетною працею, тільки витворами абстрактного думання.

Пригадую, я якось запитав Міхновського, як він особисто ставиться до засад В. Липинського, до його обстоювання монархічних ідей. «Все ж таки все своє попереднє життя моє я прожив, «служачи ідеалам республіки», немов тоном вибачення відповів він. Пригадую, що і пізніше у Києві в розмові з В. Шеметом я почув деяке скептично-недовірливе ставлення його до теорії Липинського. А з другого боку, коли якось я висловив якесь скептичне зауваження, то Міхновський гаряче з запалом почав заперечувати мені. Я певен, що на еміграції Міхновський цілком приєднався б до Гетьманського руху, але тоді і потім до самої трагічної смерті своєї він гетьманцем ще не був. Він ще був на розпутті.

Хочу згадати ще один (мо)мент. Я прочитав тоді «Доктор Паскаль» Е. Золя й потім передав книгу Міхновському. Заходжу до нього. З вогкими очима віддав він мені книгу. «Не давайте мені таких книжок вони надто вражають...». Пізніше ми вже в спокійному тоні говорили про цей, мабуть, найкращий, найбільш зрілий твір великого французького письменника. Трагедія запального і ніжного кохання старого вченого до чарівної Клотільди болюче переживалась і находила співзвучний відгомін у душі Міхновського, що теж уже стояв на межі старості й був самотнім, не мав власної родини, не мав близьких кривних.

Говорили ми про високопоетичну легенду про кохання молодої жидівської дівчини до старого короля Давида поета, мудреця й пророка. «Те, що молода дівчина кохає чоловіка не за його мужню силу, а за його високі інтелектуальні якості це може бути тільки у висококультурної нації, як французька чи жидівська. Ми, українці, можемо пишатися, що маємо в нашій історії приклад такого високого кохання кохання Мотрі Кочубейвни до гетьмана Івана Мазепи». Й він додавав ще з притиском: «І як же грубо й вульгарно підійшов до цього поетичного кохання царя Давида наш Шевченко геніальний, але все ж таки мужик...».

Півтора року стояв я надзвичайно близько до М. Міхновського, до цієї визначної, видатної особистості, найбільшої з тих, з ким мене зводила доля. Пізнав я і ті сторони його, які були від'ємними й, безперечно, йому дуже шкодили.

При його винятковій енергії, наполегливості, напористості він був різкий з людьми, особливо з тими, що стояли близько до нього. Він міг вести дуже лагідну, коректну «дипломатичну» розмову з людьми протилежного напрямлення був великим майстром у цьому, просто віртуозом. «Я в усякий мент умію викликати, при потребі, сльози на очах у себе», казав він мені колись. І в той же час він дуже часто бував нестриманим і нетактовним у поводженні з тими, що з ним співпрацювали. Він умів, як ніхто, запалювати серця маси й притягати їх до себе, але я думаю, що він мав дуже мало щирих друзів. Я думаю, що і в відповідальні часи, і тоді, в квітні-травні 1917 року і в 1918 році, він не мав близького кола своїх однодумців, на яких міг цілком покластися, й це, мабуть, у рішучі часи паралізувало його задуми. Він не мав і, мабуть, не міг за своєю натурою мати свою партію й не міг щиро влитися, прилучитися до іншої якоїсь партії, зверхників якої він за правом вва-

жав меншими за себе. Тому діяв він в основному один і тому не находив належного йому за його форматом місця. При сприятливих обставинах він, може, надавався бути диктатором.

Я жив з ним у цілковитій згоді й вважаю моїм великим досягненням, що я, не втрачаючи своєї гідності, зумів з ним співпрацювати. Це мені було нелегко. Я цілком усвідомив собі, що успіх справи, яку ми вели на Кубані, залежав од того, щоб у нас збереглись гарні відносини й вони зберігались весь час. І тому я міг своїм м'якшим підходом узлагіднювати деякі гострі ситуації, що створювались унаслідок нестриманих різких потягнень Міхновського. Я намагався вгадувати його думки, відчувати хитання його настрою, часто у дрібницях поступатися своїм самолюбством, щоб уникнути поважного погіршення наших відносин і це мені удавалося весь час. Якби я був біля нього в 1917, 1918 роках, я б йому дуже допоміг може, допоміг би і завершити успіхом свої задуми.

В технікумі серед викладачів були росіяни, були малороси. Українців у справжньому розумінні цього слова було тільки троє Міхновський, я і К. Кравченко викладач української мови і історії. Для загального успіху справи треба, щоб між нами трьома панувала згода. Деякий час, щось з півроку, ми й були в згоді. Але потім відносини між Міхновським і Кравченком почали (*cherchez la femme*) псуватися й що далі, то більше. Я прикладав усіх зусиль, щоб примиряти їх, щоб послаблювати антагонізми. Деякий час мені в цьому щастило. Але такі прийшло до рішучого розриву між Міхновським і Кравченком вони стали ворогами. Дійшло до такого стану, коли я відчув, що подальші спроби примирення є вже марними, що треба було рахуватися з цим розривом як з фактом. Що я не міг бути навіть цілком нейтральним, що мусив прилучатися до тої чи іншої сторони. Я не мав жодної злої думки по відношенню до Кравченка, я й не вважав, що саме він був винний чи більше винний у цьому конфлікті, але, думаючи в першу чергу про успіх всієї нашої справи, яку очолював і блискучо вів Міхновський, я беззастережно став на його боці, хоч і не давав приводу до сварки моєї з Кравченком. З ним у мене збереглись людські відносини.

Внаслідок цього конфлікту Кравченко все більше й більше відходив від нас, потім вступив і до комуністичної партії («продався», як він сказав). Влітку він їздив для лікування до Москви, й після того Голов. Нац. Мен. Виразно став менше підтримувати наш технікум. Завдяки цьому конфлікту працювати нам ставало тяжче, цей конфлікт погіршив нашу ситуацію. Не тільки він один привів до краху нашої праці на Кубані, але, мабуть, і він дуже наблизив цей крах.

Пізніше, вже в Києві, Міхновський якось казав, що треба було вжити заходів до зближення з головою виконкому Вадьковим. «Не треба було сваритися і з Кравченком», сказав я. «О, ні!..» — зразу ж гаряче почав заперечувати Міхновський.

Міхновському було 50 років, але він ще не був одружений. І він сам оповідав, чув я і від інших про те, що він колись користувався величезним успіхом у жінок. Часто ці його спогади були овіяні поетичним серпанком. Але в цілому в його ставленні до жінок було немало цинічного й брутального. Часто це мене неприємно вражало...

Виїхали ми з Кубані на початку жовтня 1923 р. Я їхав до Києва Міхновський дав мені рекомендаційні листи до декількох осіб, щоб вони допомогли мені улаштуватися. Проїздячи через Харків, заходив до колишньої Грінченківської школи, розмовляв там з п. Яримовичем. Заїхав до Полтави. Приїхав саме 17 жовтня в той день, у який три роки тому був заарештований. Був ясний, теплий осінній день. Гуляв над Ворсклою, чекаючи вечора, щоб тільки смерком іти додому. З радістю побачився з своїми рідними.

Після активної напруженої праці на Кубані я і тепер не падав на дусі, вважав недавню нашу невдачу тільки епізодом. На міжнародному полі тоді дуже хмарилось. В потязі зі мною червоноармійські старшини нахвалялися, що скоро ночуватимуть у кайзерівським палаці в Берліні на це покладав надії й я. Сподівався, що міжнародна хуртовина може привести до звільнення України. Навіть радів, що їду до Києва ближче до місця розгортання майбутніх подій... І в Полтаві я виявив деяку активність. Закликав до нас К. Товкача, Воропая, щось говорив про потребу організованості українців, що треба бути напоготові... День чи два тільки був там. Пам'ятаю, що був я внизу в кухні прибігає перелякана мати... прийшли перевіряти домову книгу. Ми знали, що це робилося тільки у нас, очевидно, за зарядженням ЧК. Я переховався десь у дворі.

Все пройшло гаразд, чекіст пішов собі, але я вже ночував у стареньких Капустянських, безвихідно сидів у них, а наступного дня ввечері поїхав уже до Києва. За порадою наших зупинився у Заліського. Пішов до Шеметів, до Синявського, за рекомендацією Міхновського. Хотів улаштуватися на вчительську працю. Це було трудно заняття вже почалися. Тут, у великому місті, місця всі були зайняті. Мої патрони мусили поводитися обережно. Декілька днів з'ясували, що улаштуватися трудно. Їздив і до Білої Церкви, до Педтехнікуму і там не було посад. Пішов до Окросвіти й попросив місця на селі. Здивувались там, ознайомившись з моїми даними, але вказали мені на вільне місце в районі Семиполки. Поїхав туди й улаштувався завпедом і викладачем математики й укр. мови в семилітці в Лірках. Незнайома для мене обстановка сільської школи, сільського учи-

тельства, що розмовляло переважно російською мовою. Я вніс інший тон, розмовна мова скрізь стала українською. Я там був якоюсь білою вороною, що вносила щось свіже, нове в їхнє захолюстя. Сумлінно викладав, жив у стареньких простих селян. Вперше ближче познайомився з простим сільським життям. Духом не падав вважав, що це є тимчасовим. Написав Міхновському. Одержав від нього листа. Писав, що улаштувався в Грозному непогано, але сумує за Україною. Питав моєї думки, чи можна йому переїхати до Києва. Відповів йому щиро, як думав, як розцінював ситуацію. Писав, що приїздити можна, що цікаву працю трудно знайти, але що жити якось спокійно тут можна. Я щиро помилявся й, можливо, що ця помилка моя була трагічною для Міхновського.

В цих споминах я не торкаюсь і не висвітлюю мого інтимного особистого життя. Скажу тільки, що в ті два роки мого перебування на Київщині (жовтень 1923 – серпень 1925, мені тоді було 30-32 роки, й я був неодруженим) ці особисті моменти в великій мірі впливали на моє життя. Це є тема для письменника-повістяр, й це не має прямого відношення до цих моїх спогадів, у яких я висвітлюю не своє інтимне особисте життя, а хочу віддзеркалити шляхи мого політичного розвитку й моєї політичної діяльності. Скажу тільки, що тоді з цих особистих мотивів у лютому 1924 року я кинув свою вчительську працю в Лірках, переїхав до Києва й після місячного даремного намагання улаштуватися в Києві на початку квітня дістав працю знову на селі. До серпня 1925 року я був завідувачем народної школи в селі Рубіжівка-Михайлівка біля залізничної станції Ворзель в 30 кілометрах від Києва. Відти було гарне й дешеве сполучення з Києвом одна година їзди.

Приїхавши в лютому до Києва й пішовши до Шеметів, я несподівано застав там М. Міхновського, що приїхав з Грозного. В колі близьких він був у чудовому настрої, сміявся, жартував. Я більше місяця був у Києві й майже щодня бачився з М. Міхновським. Він вільно ходив по місту, часто ходили ми з ним разом.

В той час повернувся з закордону М. Грушевський і немовби вільно працював у Українській Академії наук. Повернулись і ще деякі й теж десь працювали. Видавалось, що життя входить у якісь спокійні рейки. Міхновський хотів знайти собі якусь працю, але з цим йому ніяк не щастило. «Всі якось побоюються брати мене на працю», казав він. Настрій його помірно падав. Тут мали роль не тільки невдачі в улаштуванні на працю, а й інші мотиви. Він так прагнув до Києва, до центра українського національного життя, й відчував тепер розчарування. Могутній національний порив, який так відчувався в станиці Полтавській на Кубані, його не помітно було тепер у столиці, в Києві. Всі тут погрузли в повсякденних дрібних турботах і немов би забували чи й забули про великі завдання, які перед нами стояли. «Іване Олексійовичу, якщо Вам коли доведеться будувати Українську державу, то робіть столицею Сквиру чи Хорол – великі міста надто деморалізують, розмагнічують», сказав він колись мені.

І тоді його находили й до нього приходили люди, що колись співпрацювали з ним у 1917 році, а тепер були десь у підпіллі. Після цього Міхновський знову підбадьорювався.

Як неясний далекий сон згадується мені таке. Я поважно звернувся до М. Міхновського з пропозицією очолити українську визвольну справу. Я сміливий у своїх потягненнях, але я ніколи не був фантазером. Очевидно, й тоді у мене снували думки про ініціювання солідного визвольного руху. Пам'ятаю, що й Міхновський поставився до моїх слів поважно, заявив, що приймає мою пропозицію, й ми досить довго розмовляли в цій справі. Раптова загибель Міхновського обірвала ці мої задуми.

Пригадую ще, що якось на моє запитання Міхновський сказав, що не жалкує, що приїхав до Києва, сказав, що я правильно поінформував його, що в Києві трудно знайти цікаву працю, але що жити тут можна. Він помилявся так, як і я, – це знімає з мене велику частину відповідальності за те, що сталося...

Пригадую, що в страсну суботу приїхав я з Ворзеля й прийшов до Шеметів. Міхновський же зразу вийшов до мене. Виглядав, наче хворий, довго мовчав, не казав нічого. «Іване Олексійовичу, Вам можна цілком довіряти?». І він розповів про свою трагедію.

Колись я докладно розповів про те, що сталося зі мною в Харкові. Мабуть, тому він тепер щиро розповів про своє лихо... З ним сталося суттю те ж саме. Йому прислали візу на виїзд закордон. Це, мабуть, привернуло увагу ЧК до нього. Вдень його заарештували на вулиці й запропонували співпрацювати з ЧК, вживати свого впливу до повертання українців тут і закордоном до советської влади. Він odmовився, його посадили в підвал... «Я немолода людина, я боявся, що не винесу тортур, і вирішив дати згоду, щоб вийти з в'язниці й покінчити з собою». Я заперечував, пропонував втечу, але він до кінця лишався при своєму вирішенні, кажучи, що за ним страшенно стежать. І, дійсно, я мав нагоду переконатися, що він перебував під пильним наглядом, був під конвоем, якого не бачили інші, але про який знав він. «Та й для чого жити?» «Щоб мститися», сказав я. «По-мстишся ж і за себе, й за мене», такі були його останні слова мені.

Все-таки я розробляв різні плани втечі. Але коли через декілька днів моя знайома зайшла до Шеметів, то довідалась, що Міхновський умер – повісився в їхньому саду.

Смерть Міхновського справила на мене страшне враження. Все в мені клекотіло й протестувало. Й я казав собі, що не можна допускати, щоб наші активні борці гинули так безглуздо й безславно, зменшуючи лави борців, і так, що навіть їхня смерть не служить гуртуванню й гартуванню нашої людності.

Я жив у Ворзелі ще півтора року. Місцевість там була гарна. Школа стояла поміж величних соснових лісів, і там бували у мене часи, коли думки працювали інтенсивно. Але в цілому праця з малими сільськими дітьми мене не вдовольяла. Не вдовольяло й оточення, що складалось з людей невисокої культури.

Тому, коли в серпні мій зять Матвій запропонував мені переїхати до Дніпропетровська на працю в хлібній інспекції, то я на це радо погодився.

25 серпня 1925 року приїхав я до Дніпропетровська з наміром працювати в хлібній інспекції. Але, ознайомившись з характером цієї праці, я зразу відчув страшену нехоть для цього й знову почав намагатися улаштуватися на освітній праці. Отак закінчилась моя друга спроба (перша була на Кубані праця в кооперації). При моєму напівлегальному стані мені нелегко було улаштуватися у цілком новому місці, причому з міркувань обережності я не міг говорити про свою попередню працю. Але в Дніпропетровську зав Губерніальної освіти був п. Олексієнко, що знав мене з Полтави. Я почав з того, що давав приватні лекції його дочці, й тому міг розраховувати на його опіку й протекцію. Й, дійсно, це допомогло мені в первісному улаштуванні. Не зразу, а щось 10 жовтня дістав я учительську працю викладача математики в ФЗУ (фаб. зав. учеництва) на заводі Карла Лібкнехта в Нижнедніпровську так почалась моя педагогічна праця в Дніпропетровську, що тривала до приходу німців у 1941 році.

Зовнішні показники. В січні 1926 року я став заводом і викладачем математики Амурської механічної профшколи. В 1927 році я став викладати математику в електропрофшколі (пізніше Електротехнікумі) й цю працю зберіг до кінця. В 1930 році я став асистентом математики в металургійному інституті. В 1934 році став доцентом. Вже при німцях я став професором математики в університеті й транспортному інституті.

В 1926 році я одружився на Яніні Андрушкевич литовці. В 1927 і 1928 роках у мене родились сини Богдан і Олесь з самого початку мовою моєї родини була українська.

Я жив на напівлегальному стані під власним прізвищем, але в анкетах я не подавав правдивих відомостей про себе не писав, що був арештований і відбував кару, не писав, що я був на військовій службі.

Я знав, що все моє життя тримається на волосинці досить було, щоб мене зачепив НКВД, й зразу розкриється моє минуле, й мені кінець. Я ніколи не був боягузом, не страхався ніколи й смерті, але загибель Міхновського справила на мене великий вплив. Видатна людина загинула непоміченою, смертю своєю тільки звеселивши наших ворогів. При советах не можна й загинути з честю так, щоб смерть кликала інших до боротьби. Ми не мусимо, не сміємо так гинути, нас послідовних, стійких українських патріотів, зовсім не так багато. Ми не маємо права так даремно гинути казав я собі. Й тому я був обережним навіть у розмовах з дітьми. Я жив у Дніпропетровську недалеко від Полтави й Харкова, де багато людей знали моє минуле. Але, на моє щастя, майже ніхто з Полтави й Харкова не переїхав до Дніпропетровська, й це сприяло моїй безпеці.

Був один ризикований момент у 1930 й 1932 році я надрукував великий підручник з математики й задачник з тиражем у 25000, які розійшлися по всій Україні. Ці книги бачили й ті, що мене знали. Це було небезпечно, але я міркував так. Слідчі з НКВД не читають математичних книжок і не продивляються полиць книжкових крамниць. З другого боку, різні люди, що мене знали, побачивши мою книгу, мають вирішити, що у мене все гаразд, що я цілком реабілітувався, що я вже цілком легальна советська людина. Цей мій розрахунок, очевидно, був правильним, і після виходу моїх книжок я почував себе вільніше й безпечніше.

Я знав, що я не смію мати ні одного особистого ворога, й про це я ніколи не забував. Тому на мене, мабуть, не було подано наклепів, і я уцілів і в ті роки, коли тисячами й десятками тисяч заарештовували людей, що не мали жодної провини перед советською владою. І в той же час я зберігав вільність думки, в колі близьких знайомих вільно висловлювався, й мене вони вважали «дуже обережним».

В Дніпропетровську взагалі було дуже мало справжніх українців, Дніпропетровськ не був українським культурно-національним центром. Отже, виходило так, що у мене не було українців близьких знайомих. Це, мабуть, теж сприяло моїй безпеці. Українською була моя власна родина, а всі навколо мене були неукраїнці.

Мої трагічні переживання в харківській ЧК, жахлива загибель мого вчителя й друга Міхновського зробили мене непримиримим, непохитним, кровним ворогом большевиків. Їх ненавидів я до глибини душі в цьому відношенні за всі ці роки у мене ніколи не було ні найменших хитань. Пригадую, в Харкові я зустрівся з Христенком, з яким ми разом сиділи в в'язниці. Довго ми розмовля-

ли, й він все умовляв мене стати на шлях близької співпраці з советами. Я заперечував, і ми не прийшли до спільної думки. Співпраця з советами була теж небезпечна, моя непримирима позиція, може, і врятувала мене. Через рік чи два Христенко був заарештований і кудись засланий.

Я був настроений проти участі в підпільних протисовєтських організаціях, знаючи добре, що це завжди закінчується безславною загибеллю змовників, що не в стані були зробити нічого істотно цінного й навіть не сприяли збільшенню антибольшевицького настановлення людності. Тому, думаю, що коли б хто звернувся до мене з пропозицією вступити до підпільної організації, то я не дуже б на це поквапився. Але якби надійшла якась солідна, поважна пропозиція, то врешті не знаю, яке б було моє до цього ставлення. Але за весь цей час ніколи й ніхто до мене з такою пропозицією не звертався.

Згадаю характерний факт. Коли в Харкові проходив процес СВУ, то скрізь скликалися мітинги, що вимагали суворого осуду, смертної кари. Скликали такий мітинг і в Електротехнікумі, де я викладав. Пропонують президію і мене в тому числі (ні раніш, ні потім ніколи мене до президії мітингів не обирали). З нехиттю, але йду на кін. Ще більша несподіванка мені пропонують головування... І я головував і, мабуть, непогано... Після обіду сходились на загальноміську демонстрацію, й голова учкому з такою щирою довірливістю й жалем говорить мені, що мало виготували плакатів.

Газети читав завжди регулярно з пильною увагою й умів добре поміж рядків дізнаватися про політичне життя закордоном. Про еміграцію, зокрема про українську еміграцію, міг я довідуватись дуже мало. Ніколи не втрачав я надії, але не сподівався на внутрішнє повстання. Сподівався на війну, на звільнення ззовні. Але хто міг піти війною проти советів! Поява на обрії Гітлера збільшила надії, але не було віри в його силу. Почалась війна. Близькі легендарні успіхи Гітлера чарували мене. Не знав, не міг знати його політичної лінії, але був схильний ідеалізувати його.

Співпраця Гітлера з Москвою трохи зпугувала мої плани, але вірилось, що дружба ця є німецькою й що дійде до зудару. Підсилені готування советів стверджували цю думку. Отже, 22 червня було несподіваним, але й зрозумілим. Я був певен у скорому розгромі советських військ, а тому первісні успіхи німців мене не дивували. Я напружено ждав їхнього приходу й боявся тільки, щоб мене не примусили евакуюватись на схід. Але все обійшлося гаразд совети надто поспішали й не мали часу подбати про це.

Після декількох неспокійних днів і перебування в льоху та «щелі» 25 серпня 1941 року німці захопили Дніпропетровськ, я і вся моя родина були звільнені від советського гніту, й почався цілком новий період мого життя і діяльності.

Післямова

На цьому спогади І.О. Марченка закінчуються. А що було потім, після початку війни?

Коротка інформація про цей період життя міститься в «Життєписі проф. докт. І. Марченка» Михайла Павлюка. Ця стаття була поміщена в збірнику «Наші 70-літні діячі на освітній ниві», виданого українською емігрантською спільнотою в Англії 1962 р.*

Під час німецької окупації І. Марченко перебував в Дніпропетровську. Деякий час він викладав у вищій школі. Тоді ж почалася журналістична діяльність І. Марченка. Він друкувався в дніпропетровському українському часописі.

В 1944 р. Іван Олексійович евакуювався до Берліну, де працював на одному з заводів. Там він зблизився з гетьманською еміграцією і в червні 1944 р. став членом Союзу гетьманців-державників (СГД). Мав декілька зустрічей з Павлом Скоропадським.

Перед закінченням війни Іван Марченко евакуювався з родиною з Берліна і опинився у великому українському таборі Гайденау південніше Гамбурга, де й проживав до 1951 р. Там в українському середовищі розгорнулася його діяльність на національній ниві. Працював за фахом як викладач математики в старших класах гімназії, в Українському народному університеті. В таборі організував численну місцеву організацію СГД. Як окружний керівник СГД, об'їздив всі українські табори в британській зоні окупації, виголошував доповіді з викладом поглядів гетьманців на поточні політичні проблеми.

Активно співпрацював як журналіст, друкуючи свої матеріали в гетьманських виданнях «Український літопис», «Голос Державника». У 1946 р. був редактором часопису «Луна», що видавався в Гайденау. В 1947 р. був видавцем тижневика «Ранок» (Гайденау). Зокрема, в журналі «Український літопис» він надрукував короткі статті про Миколу Міхновського. Після переїзду наприкінці 1951 р. в Англію відіграв помітну роль у політичному житті української еміграції. В Англії до 1954 р. продовжував вида-

---

* Наші 70-літні сячі на освітній ниві. Видання Комітету по вшануванню 70-ліття діячів на ниві українського шкільництва у В. Британії пані О. Бабуняк, О. Гаврилюк, сотника М. Горобців, проф. д-ра І. Марченка. – Рочдейл, В. Британія, 1962. – С. 4-24.

вати журнал «Ранок». В 1957 р. був обраний керівником СГД у Великій Британії. На Всегетьманському конгресі, який відбувся в США в 1958 р., був обраний членом президії Гетьманської ради.

В 1953 р. став членом ради Союзу українців Британії.

На установчих зборах Співки українських вчителів і вихователів (СУУВ) у 1955 р. І. Марченка обрали членом управи спілки. В 1959 р. він став головою СУУВ, яка направляла діяльність усіх шкіл українознавства в Британії.

Помер Іван Марченко 1968 р. у м. Дербі (Англія).

Через призму воспоминаний профессора Ивана Марченка раскрываются исторические события в Украине с начала XX в. до 1941 г. Приводятся интересные данные об известных политических деятелях эпохи, в частности – о Н. И. Михновском.

Ключевые слова: война, революция, большевизм, национально-патриотическое самоопределение.

Historical events in Ukraine from the beginning of XX century to 1941 are disclosed through the prism of memories of Professor Ivan Marchenko. Interesting data about known politicians of the age, in particular - about M.I. Mikhnovsky.

Keywords: war, revolution, bolshevism, national-patriotic self-determination.

УДК: 94:329.1/.6:32.001(477)"192/193"

С. Р. Лях

ДВА СЦЕНАРІЇ: МАТЕРІАЛИ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ МЕНТАЛЬНОСТІ КОМПАРТІЙНИХ ФУНКЦІОНЕРІВ ПОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ

Документальна підбірка ілюструє трагікомічне нагромадження ідей і риторики в агітаційно-пропагандистських прийомах компартійних функціонерів періоду від смерті Леніна до падіння Троцького.

Ключові слова: історія КПРС, КП(б)У, РКП(б), ВКП(б), партійно-державна номенклатура УСРР 1920–30-х років, антропологія компартійної влади, неп.

В одній із справ відділу агітації і пропаганди Запорізького окружного комітету КП(б)У (Державний архів Запорізької області, фонд П-1, справа 113) серед інших матеріалів лежать два сценарії, два плоди ідеологічно-виховної думки і практики РКП(б) весни–літа 1924 року – переломного часу, коли в інтригах і дискусіях партія остаточно прощалася зі своїм революційним минулим і сунулася у своє прагматичне майбутнє. Один сценарій – повністю ігровий і розрахований на театралізовану виставу; інший за формою є звітом політвідділу армійського гарнізону про виховну роботу, але своїм характером і змістом ідей перевершує фантазії найвідчайдушніших кіносценаріїв.

Сценарій перший: Показовий суд

Вступні пояснення

Показові суди були поширеною формою агітаційної роботи компартійної влади у 20-ті роки. Причому, об'єктами інсценованих судилищ обиралися не лише карикатурні «буржуї»-експлуататори, носії релігійного дурману чи реакціонери-імперіалісти, а й такі реальні персонажі, як неписьменність, селянська безгосподарність, відсталі форми агрикультури, пияцтво тощо.

Прямої вказівки на реальність вказуваних у поданому нижче сценарії учасників судового дійства немає. Тож доводиться лише здогадуватися, чи всі ролі виконувалися реальними особами; хотілось би знати, яким способом можна було витягнути на сцену реальних робітників і робітниць у якості звинувачуваних у цьому потішно-петрушечному балагані. Інтуїція підказує, що роль свідків і суддів грали під своїми власними прізвищами слухачі місцевої школи політграмоти – молоді комуністи і кандидати у члени партії, а роль обвинувачуваних – їхні ж товариші, з тієї ж самої політшколи – але під вигаданими прізвищами. На користь такої здогадки вказує той факт, що ролі в сценарії не розписані до кінця: якщо прізвища обвинувачуваних прописані явно, то свідки позначені умовно, а їх прізвища названі списком. Це говорить про те, що в ролі свідків мали виступати особи під своїми власними іменами (на кожну нову виставу набір акторів міг мінятися), а прізвища обвинувачуваних були визначені раз і назавжди, бо були вигадані.